

"הספסלים המכושפים" בגן הלאומי כורסי – מקרה בוחן ליצירת גאוגרפיה מקודשת אלטרנטיבית

מריאנה רוח-מדבר שפירא

החוג למיסטיקה ורוחניות, המכללה האקדמית צפת

(m.ruahmidbar@gmail.com)

המאמר דן במקרה מבחן של התקדשות אתר ישראלי בידי פעילים רוחניים-אלטרנטיביים, כורסי – אתר נס החזירים שלחוף הכנרת. המקום התקדש לנוצרים עוד בעת העתיקה, אך שב למפת הצליינות רק בעשורים האחרונים עם חשיפתו בחפירות ארכאולוגיות ופתיחתו לציבור בחסות רשות הטבע והגנים. לצד הנוצרים, ניכסו את כורסי פעילים רוחניים-אלטרנטיביים, שתיארו את האתר כ"פורטל" לריפוי אלמנט המים בפלנטה, הנתון בתוך מערך נקודות עוצמה "אנרגטיות". האחרונים עורכים במקום טקסים, ומספרים אודות סגולותיו המיוחדות.

לקדושה מיוחדת זכה מרחב הספסלים שהציבה הרשות במקום. המיתוסים אודותיהם הופצו גם בידי הרשות והתקשורת, ואומצו בידי כלל מבקרי האתר. המאמר חושף את תרומתה המכרעת של ההסדרה הממלכתית באתר לשגשוג התאוריה והפעילות הרוחניות-אלטרנטיביות, ומציע מודל, הבוחן היבטים פונקציונליים של תהליך ההתקדשות, ומתייחס לשני צירים – הנגשה פיזית-טכנית ונגישות תרבותית-סמלית. באופן זה, מנותחים ההקשרים והאלמנטים הנוטלים חלק בתהליך היווצרות הגאוגרפיה המקודשת האלטרנטיבית. מילות מפתח: מקום קדוש, כורסי, נצרות, העידן החדש (רוחניות אלטרנטיבית עכשווית – ניו אייג'), פונקציונליות, רשות הטבע והגנים.

The "Enchanted Benches" at Kursi National Park – A Case Study of the Formation of an Alternative Sacred Geography

Marianna Ruah-Midbar Shapiro, Zefat Academic College

The article discusses the sanctification of Kursi (site of the Miracle of the Swine, to the shores of the Sea of Galilee) by alternative-spiritual practitioners. Kursi became sacred to Christianity back in classical antiquity but returned to the pilgrimage map during the past decades, after it was unearthed by archaeological digs and opened to the public by the Israel Nature and Parks Authority. Beside Christians, Kursi was appropriated by alternative-spiritual practitioners who portrayed the site as a "water portal", set within an array of "energetic" power places, possessing special healing powers.

A special sacredness was attributed to the bench area constructed by the Authority. Myths of these benches were circulated by the Authority and media and embraced by site visitors. The article reveals the critical contribution made by governmental site regulation to the prosperity of alternative-spiritual Kursi-related theories and practices and proposes a model which examines the functional aspects of the sanctification process, addressing two axes: Physical-technical access, and cultural-symbolic accessibility. Thus, the contexts and elements which take part in the formation of an alternative sacred geography are analyzed. **Key Words: Holy Place, Kursi, Christianity, New Age (Contemporary Alternative Spirituality), functionality, Israel Nature and Parks Authority.**

"האתר רוחש סיפורים ותיאוריות שונות ומשונות: מחיזרים שביקרו במקום ועד גביש קריסטל ענק המצוי בעומק האדמה. יש הטוענים כי ישו הגיע למקום כדי לטעון את גופו באנרגיות שיעזרו לו לרפא, וישנן עקרות שנשבעו כי לאחר ביקור באתר הביאו ילדים לעולם. [...] אתר, שכבר מאות בשנים מהלך עלינו קסם, תהא הסיבה אשר תהא." [ניאי 2006]

1. כיצד מתקדשים ספסלים?

מקום קדוש הוא "תחנת ממסר להתקשרות עם העולם האלוהי" (יורם בילו, בתוך גונן 1998: 18). בדומה, כורסי שעל שפת הכנרת נתפסת בשיח הרוחני-אלטרנטיבי כעין "תחנת מעבר רב-גלקטית, המחברת בין ערי-אור רבות באזור, מעל איראן, ירושלים, צפת ועוד"¹. בשיח מרתק זה, שהולך וצומח בעשור האחרון, נתפסת כורסי כ"פורטל העוצמתי ביותר בציון" (Ruah-Midbar Shapiro and Sasson 2019), ובהתאם נעשית אבן שואבת לפולחן ולמיתולוגיה המתרקמים סביבה.

לצד דימוייה ה"אנרגטי", כורסי מהווה אתר קדוש לנוצרים. רשות הטבע והגנים לקחה על עצמה לשמר ולהנגיש לציבור את הממצאים הארכאולוגיים באתר המרשים, ובפרט לצליינים נוצרים, בהיותו "מהתחנות לאורך דרך הבשורה של ישו"². מאמר זה מתאר כיצד מדיניות הרשויות בגן הלאומי כורסי תרמה לתהליך ההתקדשות הרוחני-אלטרנטיבי, כשבחרה לנקוט פלורליזם נדיב ביחס למיתוסים ופולחנים של קבוצות שונות בפעולות הנגשה ושירותים שהעניקה למבקרי האתר.

מחקר זה מחדש, אם-כן, בשני היבטים: ראשית, הוא מתייחס לזירה התוססת והמתרחבת של מפת קדושה חלופית (רוחנית-אלטרנטיבית), הצומחת בישראל, שכמעט לא נחקרה; ושנית, הוא מתמקד בגורמים הפונקציונליים התורמים לתהליכי התקדשות המרחב – מדיניות הרשויות, נגישות גאוגרפית וכו'. לפי המודל המוצע בהמשך, דינמיקת הצמיחה של הנרטיב (סיפר) הרוחני-אלטרנטיבי מושפעת, מצד אחד, מנגישות תרבותית-סמלית, ומצד אחר מהנגשה פיזית-טכנית.

שיא סמלי של דינמיקה זו מגולם בספסלים שהותקנו בכורסי (איור 1), שסביב סגולותיהם המיוחדות פרחו מיתוסים אורבניים, ושהפכו למוקד העלייה-לרגל הרוחנית-אלטרנטיבית. הספסל המפורסם-יותר, שגבו למזרח (הימני באיור 1), הוא משנות ה-1980 ככל הנראה.³ הספסל הסמוך, שגבו לצפון, הוחלף בשנות ה-1990. כפי שנתאר, החל מ-2004 התפשטו ביתר-עוז המיתוסים אודות "ספסל האנגריות" או "הספסלים המכושפים". הספסלים מבטאים, למעשה, נגישות ונוחות בחסות הרשויות, ולכן מייצגים היטב את הטיעון במאמר הזה.

את דיוננו נפתח (פרק 2) בהתייחסות לגאוגרפיה המקודשת בישראל בכלל, ולאתר כורסי בפרט. בהמשך (פרק 3), נציג את הפעילות הרוחנית-אלטרנטיבית המתקיימת באתר, ונתמקד בהישענותה על הפונקציונליות המרחבית בחסות הרשויות במקום. לבסוף (פרק 4), נציע את המודל "בין-נגישות-להנגשה", שבאמצעותו ננתח את תרומתם של אלמנטים פונקציונליים פיזיים-טכניים כמו גם קונוטציות סמליות-תרבותיות לצמיחת הפעילות הרוחנית-אלטרנטיבית במקום.

- 1 שכתוב מקוצר מהתקשור "בחזרה לכורסי" <http://www.telosisrael.com/?p=1137>
- 2 הציטוט מתוך מסמך פנימי של רשות הטבע והגנים מ-1997, שהוכן לקראת הכרזת האתר כגן לאומי. ראו גם: רשות הטבע והגנים 1993: 4.
- 3 ככל שביירתי בין פקידי הרשות ובקרב האינפורמנטים, איש אינו יודע ממתי הספסל שם. הסיפור המוקדם ביותר מתייחס לאב הבנדיקטי, ברגיל פיקסנר (שחי בטבחה והקדיש עצמו לאיתור מקומות נסי ישוע), שבראשית שנות ה-1990 סיפר למנהל הגן הלאומי הנכנס על השלווה והברכה המיוחדת שאופפות את הספסלים, וממנו נפוצה השמועה גם לעובדים במקום.

א. ספסל האנגריות, מבט לכיוון מזרח
צילום: נסים מזיג, 2019

ב. מבט לכיוון דרום-מזרח (ברקע – מתחם הכנסייה והמנזר) צילום: נסים מזיג, 2019

ג. שלט של רשות הטבע והגנים. בתחתיתו מופיע הכיתוב "ספסל האנגריות"

איור 1: הספסלים המכושפים בגן הלאומי כורסי

2. רקע: כורסי ומפת הקדושה בישראל

2.א. מפת האתרים הקדושים בישראל

האסוציאציה המקובלת במקומותינו בנוגע לגאוגרפיה המקודשת של ארץ ישראל היא דתית יהודית. ראשונים במעלה נתפסים האתרים המפוקחים על ידי הממסד הדתי הפועל מטעם המדינה. למשל, על הכותל המערבי – גולת הכותרת של גאוגרפיה מקודשת יהודית, ממונה רב אורתודוקסי-חרדי מטעם הרבנות הראשית לישראל. במעגל רחב יותר נכללים אתרים שהתקדשו תחילה בדת העממית, שחלקם זכו להכרה ממסדית ולהנגשה מסודרת לפולחן לאורך השנים, ולעתים אף לדחיפה אידאולוגית-ממסדית (בר 2007), כגון קבר הרשב"י במירון. אם נכליל במפה גם אתרים יהודיים שלא (או טרם) זכו להתקדשות ממסדית או עממית – יצוינו כאלה שהתגלו בחפירה ארכאולוגית ומציבים אתגרים תאולוגיים בפני היהדות האורתודוקסית (כגון בית-הכנסת בבית-אלפא שהליוס מצוייר ברצפתו), וכאלה שסיפורם ציוני-חילוני (כגון קבר רבין). במקביל למפת הקדושה היהודית, אפשר לשרטט מפות של מסורות ומגזרים אחרים – כגון נוצריות או בהאיות. היכללות במפת האתרים הקדושים ניתנת להיבחן, אם כן, על פני צירים אחדים: ציר הזמן (עתיק או מודרני), ההקשר התרבותי-מגזרי (דתי-מסורתי או חילוני-לאומי), הפולחן (האם כיום מתקיימים במקום פולחנים או טקסים), ציר הממסד (הרשות הממונה על האתר), והמסורת הדתית (כגון אסלאם).

כאמור, אתרים ארכאולוגיים אינם נוטים להפוך לאתר בו מתקיים פולחן יהודי, בשל הפוטנציאל הרווח להתנגשות תאולוגית בין המסורת המרכזית והממסדית לבין הממצאים הארכאולוגיים-היסטוריים. הדבר נכון לאתרים יהודיים וכן נוצריים. אתרים ארכאולוגיים בעלי הקשר נוצרי (תל מגידו, תל בית-צידה) לרוב הופכים ליעד צלייני, אך לא פולחני. ככלל, באתרים הקדושים לנוצרים בארץ ישראל התקיימה רציפות צליינית ופולחנית, ונדיר שאתר חפירות ארכאולוגיות בן-זמננו ייעשה לאתר פולחן וצליינות נוצרי. במקרה שלפנינו, מדובר במקרה מיוחד שכוה, כפי שיתואר בפתח סעיף 2.ב.

מאות בשנים, נהגו יהודים, נוצרים ומוסלמים לחלוק אתרים מקודשים – בין כיעד לעלייה לרגל ובין במישור המיתולוגי – והדבר בלט במיוחד בגליל (ריינר 1996). אולם בישראל כיום, נדיר שיהודים יעסקו בפולחן במרחב קדוש נוצרי (Harani 2015) או אסלאמי. כתוצאה מכך, מופיעים תהליכי ניכוס תרבותי-יהודי מוקפדים של מרחבים כאלה, כגון הניסיון "לייהד" את קבר סכינה המוסלמית בטבריה ולעצבו כקבר רחל, אשת רבי עקיבא (גונן 1998: 75–85). הסכסוך הישראלי-פלסטיני מחלחל אף אל הנרטיבים ההיסטוריים המתחרים המוצגים לצליינים נוצריים (פלדמן 2017). כתוצאה, נוצרים לעתים מרחבי פולחן מופרדים לבני דתות שונות (Bowman 2016), כגון באתרים המוקדשים לזכר אליהו הנביא על הר הכרמל. לפיכך, תהליכי התקדשות של אתרים מתרחשים בנוחות יתרה כאשר הקונוטציה התרבותית-דתית של האתר "פנויה".

במקרה שלפנינו, מדובר באתר שחורג במובנים רבים מהקווים שהתוונו לעיל. התגלו בו ממצאים ארכאולוגיים נוצריים מובהקים, אבל נעדרת רציפות-מסורתית צליינית. האתר אמנם עלה על מפת הצליינות הנוצרית, אך בשונה מאתרים נוצריים אחרים – אינו נשלט בידי ממסד נוצרי (קסט 1999), אלא נותר תחת חסות מדינת ישראל. בחפירות במקום נחשפו גם ממצאים יהודיים, אבל הללו טרם הפכו יעד תיירותי, צלייני או פולחני. לאחרונה, עלתה כורסי על מפת קדושה חדשה ההולכת-

ונרקמת בישראל, בידי יהודים-ישראלים השייכים לתרבות הרוחנית-אלטרנטיבית. ברם, קבוצות אלה אינן מוטרודות מהערבוב בין המרחב הפולחני שלהן לבין זה הנוצרי. להלן סיפורה של קורסי (ב.2), וניכוסה הרוחני-אלטרנטיבי (א.3).

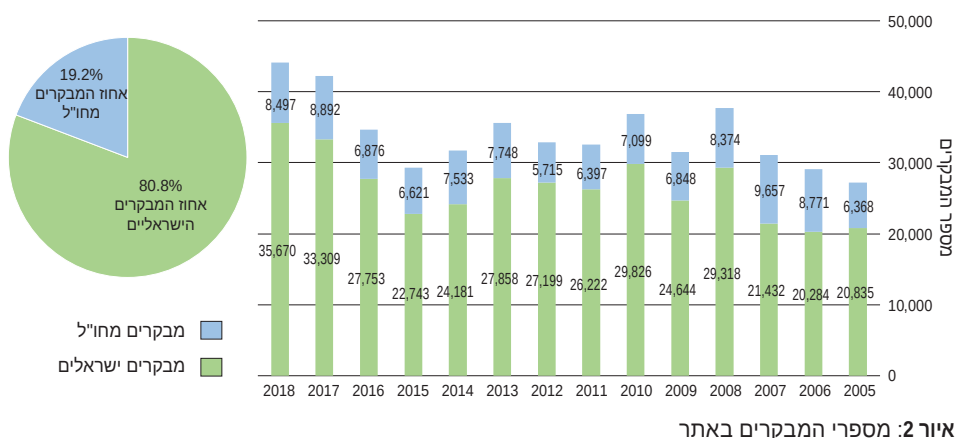
ב.2. קורסי: גאוגרפיה, היסטוריה תרבותית-דתית, ממשל

ב.2.1. ההקשר הגאוגרפי-תיירותי-צלייני

קורסי ממוקמת על החוף המזרחי-צפוני של הכנרת. בצמוד לרצועת-החוף הצרה מתנשא מזרחה האזור ההררי של הגולן. נחל סמך, שחלקו החשוף מצוי בגולן, מתחת מתחת לקורסי בתופעה נדירה של חלחול תת-קרקעי, ומצפונה – נשפך לכנרת. סביב השפך נוצר סחף אדמה, היוצר לשון יבשה ארוכה, וסביבה אזור פורה ועתיר דגה. באזור זה נוצרה לגונה שהתנאים בה נוחים מאד לגולשי הרוח שבאים לחוף דיאמונד בהמוניהם.

השטח בו מצויה קורסי היה נתון בשליטה סורית עד 1967. ב-1970 חשפו עבודות תשתית לסלילת כביש 789 ממצאים ארכאולוגיים (נון 2011: 28; צוק 2004: 23), שכביש 92 חוצה אותם. החפירות שבוצעו ממזרחה, מרחק של כרבע ק"מ מהחוף (בקו אווירי), חשפו ממצאים רומיים ונוצריים שהונגשו לציבור באמצעות אתר שנפתח ב-1982 והוכרז כגן לאומי ב-2002. ממערב, בתוך שטח שהוכרז כשמורת הטבע חוף קורסי, מתקיימות מאז 2015 חפירות⁴ שחשפו ממצאים בעלי הקשר יהודי, שטרם הונגשו לציבור.

הגן הלאומי פתוח לציבור במחיר כניסה סמלי (6–14 ₪), ועשרות אלפים מבקרים בו מדי שנה (כיום מספרם עומד עד כ-45,000 בשנה – ראו איור 2),⁵ רובם (כ-80%) צליינים נוצרים מחו"ל. מדיווחי מנהל האתר, אנו למדים שהצליינות הרוחנית-אלטרנטיבית כוללת ישראלים ולא-ישראלים, ולמרות שוליותה המספרית היא צומחת בקצב מהיר ואף משפיעה – כפי שנראה בהמשך – על כלל הפעילות התיירותית והצליינית במקום.

4 ראו דיווחים עדכניים על החפירות ב-<http://kursibeach.haifa.ac.il>.

5 גידול מספר המבקרים נתמך בתהליך הפיתוח: בין ינואר לאוגוסט 1991 ביקרו בו 5,370 אישה-ואיש, ואילו בתקופה המקבילה ב-1992 ביקרו 22,830 (רשות הטבע והגנים 1993: 7).

התיירות במרחב שסביב כורסי נחלקת באופן גס בין התיירות החילונית הישראלית לצליינות נוצרית מחו"ל. ההקשר הגאוגרפי-תיירותי-היסטורי הרחב-יותר שבו נתונה כורסי הוא מערך האתרים הארכאולוגיים והדתיים הפרוסים בגליל, המשמרים היסטוריה יהודית-רבנית ונוצרית מהתקופה הרומית והביזנטית. מקבץ האתרים ההיסטוריים-נוצריים בצפון הכנרת נשלט בידי הכנסייה הקתולית (קסט 1999). כורסי חריגה במערך זה בהיותה נתונה תחת שליטת המדינה וכפי שניווכח, מאפיין ייחודי זה הוא גורם מכריע בצמיחת הפעילות הרוחנית-האלטרנטיבית במקום.

2.ב.11. רכיבי האתר

רצועת החוף שממערב לגן הלאומי נגישה בקושי-רב למבקרים. היא מכוסה בצמחייה גבוהה וצפופה, ומתקיימת בה חפירה ארכאולוגית מתמשכת, שחשפה שובר גלים ומעגן עתיק (היחיד שנחפר), כתובות מרשימות בארמית ועברית, בתי מגורים ומבני ציבור, בהם כנראה גם בית-כנסת (כהן וארצי 2017).

ממזרח, הגן הלאומי (איור 3), מגודר ופתוח לקהל הרחב. כמו באתרים אחרים של רשות הטבע והגנים, עלונים, שלטים ועמדות שמע מספקים מידע מפורט למבקרים בעברית ובשפות נוספות, ומאפשרים ניווט עצמאי. בנוסף, מתוך כ-240 דונם של הגן, רק כ-20–25 דונם הם אזורי עתיקות חפורים, והיתר – שטחים נגישים, נוחים וירוקים בהם הרשות התקינה ומטפחת שבילים, פינות מוצלות לישיבה ואכילה, מדשאות רחבות-ידיים, שיחים, עצים ומטע זיתים. בין המנזר לבין בית המרחץ, לצד עצי אקליפטוס, הותקנו ספסלי עץ שסביבם נרקמו מיתוסים ופרקטיקות רוחניים.

איור 3: מבט אווירי על הגן הלאומי כורסי

בגן מתקיים שילוב נדיר בין בית-מרחץ רומי – ממצא שלרוב מעיד על אתר פולחן פגאני (פרידיהים 2006) – לבין ממצאים נוצריים, השוכנים כמטחווני צעדים ספורים זה מזה. בית המרחץ נחפר חלקית (Tzaferis 2014) אבל הוצבו גדרות כדי למנוע גישה אליו במטרה לשמר את השרידים.

חוויה מרכזית של הביקור בגן הלאומי היא האפשרות להתהלך בתוך מבנה ביזנטי גדול (123X145 מ') מוקף חומה, הכולל מנזר (הגדול ביותר בישראל), שרידי כנסייה ואזור תעשייה קטן ובו בית בד (איור 4). ברצפת הכנסייה השתמרו פסיפסים מרשימים הכוללים דגמי גביעים, צמחים ובעלי-חיים. בחצר הכנסייה חפורות שתי בארות מים, בקדמת הכנסייה השתמרו שרידי המזבח, ובחדר הדרומי השתמר אגן הטבילה. הכניסה למתחם היא מכיוון מערב, כשהכנסייה נמצאת בהמשכה המזרחי, ומאחוריה מתנשאים באופק הקרוב הרי הגולן. במזרח הפארק, מעבר למרחבים ירוקים פתוחים, מתנשאות מדרגות על צלע הרי הגולן, המובילות למערה טבעית שהוסבה בתקופה הביזנטית לקפלה להנצחת הנס שחולל במקום ישוע (צפיריס 1978; ברקאי ושלר 1999; נון 2011: 28–31).

מדי פעם מתחדשים באתר "מוקדי עניין", המכוונים לקהל הצלייני-נוצרי (איור 5). למשל, בדרום הגן, המוגבה קמעא, הוצב מתחם מקורה ומבודד לעריכת טקסי מיסה, ולאחרונה עוטר המתחם בפסיפס

מבט לכיוון מזרח מהכניסה למתחם ברקע מימין – הרי הגולן (מקור: ויקישיתוף – Talmoryair)

מבט לכיוון מערב על המתחם החפור והכינרת (מקור: ויקישיתוף – Bukvoed)

מבט מהאוויר (מקור: ויקישיתוף – Avram Graicer)

איור 4: מתחם הכנסייה והמנזר בגן הלאומי כורסי

הכולל את פסוקי הנס. החברה הממשלתית לתיירות החליטה "לקשור את אתר הבניאס ואתר כורסי לתיאורים המופיעים בברית החדשה", והכריזה בהתאם על תחרות מעצבים לאטרקציה.⁶ ההצעה הזוכה הוצבה במקום – מתקן ייחודי דמוי גת, ובה סביבון ענק, המאפשר למבקרים להטביע בחול את פסוקי הברית החדשה (באנגלית, גרמנית וספרדית) המתארים את נס החזירים.⁷ בנוסף, מופיע באתר רשות הטבע והגנים "הספסל המכושף" בין "מוקדי העניין" בכורסי.

דמות חיה (אולי חזיר) ברצפת פסיפס הכנסייה שהושחטה כנראה בתקופה המוסלמית

שרידי בית המרוחץ (מקור: ויקישיתוף Andrew Abado)

קטע מרצפת הפסיפס בכנסייה (מקור: ויקישיתוף Andrew Abado)

פסיפס המתאר את הנס במתחם המיסה החדש אטרקציות "פסוקי החול" (מקור: ויקישיתוף Ovedc)

איור 5: אלמנטים בגן הלאומי כורסי

6 ראו, פסוקים בחול, החברה הממשלתית לתיירות, <http://igt.co.il/?p=470>.

7 סיפור נס החזירים מופיע בשלוש הבשורות הסינופטיות, בגרסאות דומות למדי, הפותחות בהיושעות ישוע ותלמידיו מסערה בלב הכנרת כשהם עוגנים במזרח הימה, ב"ארץ הגדריים", ה"ארגשיים" או ה"ארגשיים" (בהתאם לבשורות מתי, לוקס ומרקוס בהתאמה). שם פוגש ישוע באדם (או זוג גברים) אחוזי(ים) שדים מרובים, שהתרועעו(ו) בין הקברים, והיה(ו) כבול(ים) בשללאות. אחוזי(ם) השדים, שהתפרעו(ו) מזה שנים, הרתיעו(ו)

2.ב.iii. הרקע ההיסטורי-דתי-תרבותי

בתלמוד הבבלי (עב"ז יא ע"ב) נזכרת כורסי כמקומו של אחד המקדשים הוותיקים ל"עבודה זרה", בית נבו. גם בבית החדשה מתואר סיפורו של נס החזירים כמתחולל ביישוב שאינו יהודי, והחפירות הארכאולוגיות במקום קשרו את הסיפור המסורתי-נוצרי לממצאים במקום. עם זאת, החפירות המתמשכות חשפו כאמור דווקא ממצאי יישוב יהודי מהתקופה הרומית-ביזנטית (כהן וארצי 2017), וכנראה, עוד חזון למועד עד שיתבררו טיבם ואמונותיהם של המתגוררים במרחב בעת העתיקה ותסופר ההיסטוריה היהודית שלו.⁸ בית המרחץ, שבד"כ מפורש כממצא פאגני (פרידיהיים 2006), שירת את הצליינים הנוצרים הרבים שהגיעו לא רק לאתר זה אלא אף לאחרים סביב הכנרת לאורך התקופה הביזנטית, ל"צרכים הגייניים" ולא "להנאות הבשר" (Tzaferis 2014: 183) ואילך, והציטוטים (מעמוד 186).

השיח המחקרי הארכאולוגי-היסטורי והשיח הממסדי במקום מתהווים באופן דינמי, תוך שהם מודעים לעניין התיירותי-דתי/רוחני ולהשלכות של ממצאיהם, יוזמותיהם ופרסומיהם. בין שיחים אלה לבין השיח הרוחני-דתי סביב כורסי קיימת הזנה והשפעה הדדית (Ruah-Midbar Shapiro and Sasson 2019). אף שהסיפור ההולך-ונכתב של כורסי משלב פאגניזם, יהדות ונצרות, מזוהה האתר בעיקר עם הממצאים שהונגשו לציבור, דהיינו הנוצרים.

פעילותו של ישוע בצפון-מערב הכנרת ניכרת בדרשותיו עמוסות המשלים אודות הטבע הגילילי, המשקפות את הווי חיי הדייגים היהודים באזור (כניגוד לחיי אליטות הכהנים והחכמים). לכנרת נודעה חשיבות סמלית בתאולוגיה הנוצרית, כביטוי לשפע חומרי ורוחני כאחד. במרחב זה נוצר מקבץ אתרים חשובים לנצרות – כפר נחום, הר האושר, טבחא, בית צידא, כורזין, גינוסר ומגדלא – הקשורים בסיפורי נסים, כגון הופעה פתאומית של שפע דגים, הליכה על המים וריפוי חולים (ברקאי ושילר 1999). בשונה מפעילותו הפנים-יהודית, כורסי מסמלת את המעבר של ישוע אל הצד האחר: גאוגרפית, היא נמצאת בצפון-מזרח הכנרת (מרקוס ד: 35), ותרבותית, לראשונה מדובר בקהל יעד לא-יהודי, פאגני. בהתאם, כורסי מסמלת את ראשית התרחבות הבשורה – מהקשר המקומי פרטיקולרי אל עבר האוניברסלי.

אוריגינס, מאבות הכנסייה החשובים, שחיפש במאה ה-3 לסה"נ אחר אתרים מסיפורי הברית החדשה, זיהה את האתר בו התרחש "נס החזירים", והמקום נעשה מיד יעד צלייני (ברקאי ושילר 1999). המנזר והכנסייה שהוקמו באתר בתקופה הביזנטית שרדו עד לרעידת אדמה ב-749 לסה"נ, ומאז נחו תחת ערימות עפר למעלה מ-1,200 שנה. בלא מסורת צליינית מתמשכת, עם חשיפת האתר ב-1970, שימשו סימנים אחדים לזיהויו: הגדה הצפון-מזרחית של הכנרת ולצידה מדרון ההר התלול, מזח גדול וקברים בני התקופה, הקפלה סביב המערה במעלה ההר, הכנסייה והמנזר (צפיריס 1978).

את סובביהם. השדים מזהים את ישוע כ"בן אל עליון", ומתחננים שלאחר גירושם מן הגוף האנושי יניח להם להשתכן בעדר החזירים שרעה בקרבת מקום, כיאה להווי הלא-יהודי. החזירים אחוזי השדים דוהרים במורד ההר הסמוך וטובעים בכנרת. הצופים הנדהמים מן הנס נמלאים יראה, וחלקם פונים לישוע בבקשת רפואה, וכך נפוצה בשורתו בקרב היישובים הלא-יהודים הרבים (Twelftree 1993).

8 כנראה ר' יעקב בן קורשאי, ממוריו המובהקים של ר' יהודה הנשיא (עורך המשנה), פעל באזור כמאה שנה לאחר ישוע.

כיום, עקב הממצאים הנוצרים המרשימים, כורסי מהווה חוליה במסעם של צליינים נוצרים העוקבים אחר פעילותו הענפה של ישוע עם תלמידיו בצפון הכנרת. נזירים וקבוצות צליינים מגיעים למקום כדי לעקוב מקרוב אחר שרידי נס החזירים, לאסוף חול וצמחייה מקומיים, להתפלל ולהשתתף במיסה או בטקסי גירוש שדים. גם האפיפיור יוחנן פאולוס השני חתם את ביקורו בארץ הקודש בשנת 2000 בביקור אישי לא-רשמי לילי באתר.

כפיפות האתר לרשויות ממלכתיות מאפשרת לבני כלל הזרמים בנצרות להתארח במקום בנוחות, שכן הרשות טורחת להתחשב ברצונות הזרמים השונים: בעוד הפרוטסטנטים מעדיפים לקיים את טקסיהם במרחבי הטבע, הקתולים נלהבים מהפסיפס החדש המתאר את הנס במתחם חדש שהוקם לשם קיום מיסות, ו"הדרך הניאו-קטקומנאלית" הפכה את כורסי לאחד האתרים המרכזיים במסלול הצלייני. עמדות השמע במקום פועלות בשבע שפות (והעלונים הכתובים – בשתי שפות נוספות), יותר מכל אתר אחר של הרשות, וזאת בשל העניין של מגוון זרמים נוצריים מהעולם באתר. דווקא מרחב הכנסייה המרשים אינו מרבה לשמש את הבאים לטקסיהם, שכן הוא חשוף לכלל המבקרים. לכן, המבקשים פרטיות בטקסיהם מעדיפים לפרוש לאזור המוצנע שממזרח לכנסייה, או לתאם עם מנהל האתר שימוש במרחב הכנסייה בשעות בהן האתר נפתח במיוחד רק עבורם.

3. הניכוס הרוחני-אלטרנטיבי של האתר כראי למצע הארגוני-תרבותי

הפעילות והשיח הרוחניים-אלטרנטיביים במקום נלמדו בגישה מתודולוגית משולבת. לאורך כארבע שנים (ובמיוחד ב-2016) עקבנו⁹ אחר פעילויות רוחניות-אלטרנטיביות בכורסי: ביצענו "תצפיות משתתפות" בסדנאות וטקסים שהתקיימו במקום, והצטרפנו לאותם פעילים רוחניים גם בפעילויות אחרות שהיו מבחינתם חלק מאותו "פרוייקט" רוחני; ראינו כמניין פעילים רוחניים (רובם-ככולם נשים שזיכרו בשמות בדויים) מרכזיים שעוסקים בכורסי; עיינו בטקסטים וסרטונים רוחניים ישראלים אודות כורסי בכתבות עיתונאיות, באתרי אינטרנט וברשתות חברתיות. ריצ'רד בן-ישי בלט כמקור המרכזי להפצת התאוריה הרוחנית אודות כורסי, שנתפסה כמוסמכת ומדעית, ולמדנו את האתר (<https://www.geobiology.co.il>) הקיים בחמש שפות) ואת הספר שלו (בן-ישי 2012). בנוסף, סקרנו את הפרסומים הרשמיים של הגן הלאומי וראינו פעמים אחדות את מנהלו, מר נסים מזיג, וכן פקידיים נוספים מטעם הרשות ופעילים בעבר ובהווה בחפירות הארכאולוגיות.

3.א. כורסי בראי הרוחניות-האלטרנטיבית

כאמור, הפעילות הפולחנית הלא-נוצרית בכורסי, המאופיינת כ"רוחנית-אלטרנטיבית", היא שולית מספרית, אבל הולכת ומתרחבת. לא חולף שבוע מבלי שמתקיים באתר לפחות ביקור אחד מאורגן רוחני-אלטרנטיבי של ישראלים; כל שבוע-שבועיים מגיע אוטובוס מאורגן של תיירים מחו"ל העולים לרגל לספסל, בעקבות פרסומיו של בן-ישי. לעתים מארגנים ישראלים סדנאות של מוריהם הרוחניים מחו"ל בכורסי, כדי להבטיח "אנרגיות" משובחות בארוע. המפורסם שבהם היה הדלאי לאמה שנשא בכורסי את דרשתו המרכזית בביקורו בישראל ב-1999. יתר על כן, גם הנוצרים, שמגיעים בהמוניהם למקום בעקבות נס החזירים, אינם מוותרים על מדיטציה על הספסל, עליו הם שומעים ממורי הדרך הישראליים שמדריכים אותם.

9 תודתי נתונה לעדי ששון, שחלק מהמידע אודות הפעילות הרוחנית באתר נאסף יחד איתה. פרי מחקרנו המשותף פורסם תחת Ruah-Midbar Shapiro and Sasson 2019.

הפעילויות הרוחניות-האלטרנטיביות בכורסי נעשות על ידי יחידים, זוגות או קבוצות, שמתארגנים להגיע למקום לפעילות טקסית-פולחנית. הן כוללות מוסיקה רוחנית, תקשורה מיניות מקודשת, טקסים ניאו-שמאניים ועוד. יש והפעילות הרוחנית בכורסי דומה לפעילות הרוחנית באתרים אחרים, כגון "היטענות אנרגטית" הנהוגה באתרי עוצמה, או קבלת מסרים רוחניים-אלטרנטיביים מתוקשרים. ואכן, היו מרואיינים ששבו וטענו כי הגעה לכורסי, כמוה כהגעה לכל נקודת עוצמה אחרת ברשת, והתרעמו בראיונות על ההתעקשות לשוב ולדון דווקא בכורסי כשהשיחה גולשת למקום או עניין רוחני אחר (אקולוגיה, נשיות, אתר אחר וכו'). פעמים אחרות דווקא הובלטה הייחודיות של כורסי, כפי שנתאר בהמשך.

הרוחניות האלטרנטיבית היא תת-תרבות גלובלית שצומחת ומשגשגת בעשורים האחרונים בחברות מערביות, לעתים תחת הכינוי "העידן החדש" (New Age), המהווה שם גג למגוון זרמים ותופעות (Hanegraaff 1998), שלעתים החפיפה ביניהם רבה ולא ברור קו הגבול המבחין ביניהם (רוח-מדבר 2006). בהקשר שלנו, ראוי להזכיר את התיוגים "ניאו-שמאניזם", "ניאו-פגאניזם" ו"דתות טבע" שעשויים לאפיין היטב את הפעילות הרוחנית במקום, שמבטאת הערצה – אפילו האלהה – של הטבע. הניאו-שמאנים והניאו-פגאנים חולקים גם חיבור למסורות עתיקות המבוססות על פולחני האדמה (Earth-Based Religions), והתייחסות לאלים – ובפרט אלות – מפנתיאונים קדומים, בגישה סינקרטיסטית (מיזוג יסודות דתיים ממוצא שונה) (Albanese 2002; Harvey 2004; Pike 2004).

מאפיין רווח של הרוחניות האלטרנטיבית הוא השילוב הסינקרטיסטי בין מסורות דתיות שונות, תוך הצגת נרטיב אלטרנטיבי להיסטוריוגרפיה הדתית-פרטיקולרית המקובלת (רוח-מדבר 2007). העיבוד מחדש של המסורות השונות מדגיש את הדומה ביניהן, ומבטא את האמונה הפרניאליסטית האופיינית לרוחניות האלטרנטיבית, לפיה לכל הדתות גרעין אמת עתיק משותף. האלטרנטיבה הרוחנית שמוצעת להיסטוריה הדתית הפורמלית היא רק חלק ממסכת ביקורתית המופנית כלפי הממסד הדתי, הנתפס כמי שמעוות את המסר האלהי, ומסתיר מידע במטרה לשלוט באנשים ולהחלישם. הגישה הרוחנית האלטרנטיבית, לעומת זאת, מעצימה את הפרט, ואף מאַלֶּיה אותו. הביקורת נגד השליטה והדיכוי מתייחסת במיוחד לנשיות ולנשים, אשר זוכות למעמד נערץ ברוחניות האלטרנטיבית ומוצגות כמושפלות בידי הממסד הדתי. נשים, שבמסורות הדתיות זוהו עם הטבע הנחות, כניגוד לתרבות הנתפסת נעלה, זוכות בתפיסה הרוחנית למעמד נכבד בשל זיהויין עם הטבע המקודש.

בהתאם, המסורת היהודי-נוצרית המסופרת מחדש בגרסתה הרוחנית-אלטרנטיבית מתארת את ישוע ואת מרים המגדלית כזוג מורים רוחניים שקראו לאהבה שוויונית ומיניות חופשית, מסרים שהכנסייה השתדלה להסתיר (Fedele 2009). לרוחניות האלטרנטיבית הגלובלית הופיעו בישראל גרסאות גלוקליות (Feraro and Lewis 2016; Ruah-Midbar and Klin Oron 2010). יהודים של ה'עידן החדש' חשים בנוחות לאמץ את ישוע כמורה רוחני, במסגרת גרסה סינקרטיסטית חלופית מעין זו (רוח-מדבר 2014: 517), וכמובן מדגישים לא פחות את מרים המגדלית.

כחלק מהנטייה להערצת הטבע, נודעת בתורות רוחניות-אלטרנטיביות חשיבות ל"אתרי עוצמה" או "אתרים אנרגטיים" היוצרים גאוגרפיה מקודשת. תורות אלה נשענות לעתים קרובות על תאוריות

פסאודו/סמי-מדעיות, כגון היפותיזת גאיה לפיה הארץ היא מאקרו-אורגניזם תבוני שהאנושות, כמו גם הסלעים, הם רכיבים שלה. בהקשר פרטני לכורסי, נפוצה תאוריה גאו-ביולוגית של בן-ישי שבחנה בכלים אמפיריים כמו-מדעיים את ה"אנרגיות" במקום.

אתרים רוחניים-אלטרנטיביים הופכים יעד לעליות-לרגל, טקסים ורקמת מיתוסים (Ivakhiv 2003); ספרות רוחנית אלטרנטיבית רבה עוסקת באמא אדמה, בקוסמולוגיה רוחנית, בישויות טבע, רשימת מקומות עוצמה וייחודם, פרקטיקות מומלצות ביחס לאדמה ועוד. תורות ופרקטיקות כאלה רווחו בקרב הפעילים בכורסי. כך למשל, הם יישמו באתר "אקטיבציה"/"הפעלה", בהמשך לתאוריה של המורה הרוחנית סיליה פן, אודות המשכה הבו-זמנית שחווים אנשים ממקומות שונים להגיע לאתרים מסויימים ולהפעיל תהליכים "אנרגטיים" באדם ובאדמה.¹⁰ הן למדו ממורה רוחנית שביקרה בישראל, "סבתא קטנה", כי יש "להחזיר" למים שבטבע את הקריסטלים המצויים בידינו שאינם בשימוש, משום שהללו אוצרים בקרבם את זיכרון העולם מראשיתו, מסוגלים לאגור תפילות אישיות ולסייע לריפוי.¹¹ בהתאם, נערכה השלכה טקסית של קריסטלים לכנרת, תוך בקשת סליחה על הנזקים שהאדם גרם לטבע.

אתרים אחדים בולטים בתאוריות הרוחניות הגלובליות (כגון גלסטנבורי בבריטניה והר שאסטה בקליפורניה), תוך שנודעות להם סגולות מסוימות, ובהתאם נערכים בהם טקסים ופרקטיקות ייחודיים. הר הזיתים בירושלים, למשל, נתפס בשיח הרוחני-גלובלי כקשור לציאקרת¹² הגרון ולכן קשור לריפוי של תקשורת ודיאלוג – ובהתאם ירושלים נתפסת כאתר מפתח עולמי לקיום דיאלוג בין-תרבותי.¹³ לצד הייחודיות, האתרים נתפסים כמקושרים זה-לזה "אנרגטית", באמצעות ערוצים אנרגטיים (המכונים ley lines), כך שנוצרת רשת מקומות עוצמה. קוסמולוגיה זו הובילה ליצירת טקסים רוחניים אלטרנטיביים המתקיימים בו-זמנית באתרים אחדים כדי לקדם מטרה רוחנית משותפת (Ivakhiv 2003: 96).

בגרסאות גלוקליות לקונספט רשת מקומות העוצמה (רוח-מדבר 2014: 516–517), נחשפים האפיונים הייחודיים של אתרים רוחניים בישראל. באופן מפתיע-משהו, ירושלים מהווה אתר שולי-למדוי בשיח הרוחני-אלטרנטיבי הלוקלי, בהיותה חלק מההטרטופיה (פוקו 2003) של המסורת היהודית הקונבנציונלית. במקומה, מועלים על-נס אתרים שהם "פנויים" במימד הסמלי-תרבותי – שהנרטיב שלהם אינו מנוכס בידי תרבות דומיננטית אחרת, ובמרחב הפיזי-ארגוני – כלומר, שאינם בחסות ממסד דתי. בנוסף, סגולות טבע נחשבות עדיפות על קדושת מקום שמקורה בסיפור היסטורי. כורסי תואמת לכל ההיבטים הללו: המסורות אודותיה אינן מפורסמות בציבור הישראלי, ולמעשה הנרטיב שלה עודנו בתהליך התהוות (לאור המשך החפירות במרחב), המרחב הפיזי-ארגוני שלה נגיש בזכות רשות הטבע והגנים, והיא מבורכת בתופעות טבע ייחודיות. לכן, לא ייפלא

10 ראו למשל: Dancing with the Diamond Star Fire : the 10/10 and 11/11 Gateways and the New Beginning. 2016. <http://www.starchildglobal.com/channels-and-articles/dancing-with-the-diamond-star-fire-the-1010-and-1111-gateways-and-the-new-beginning>

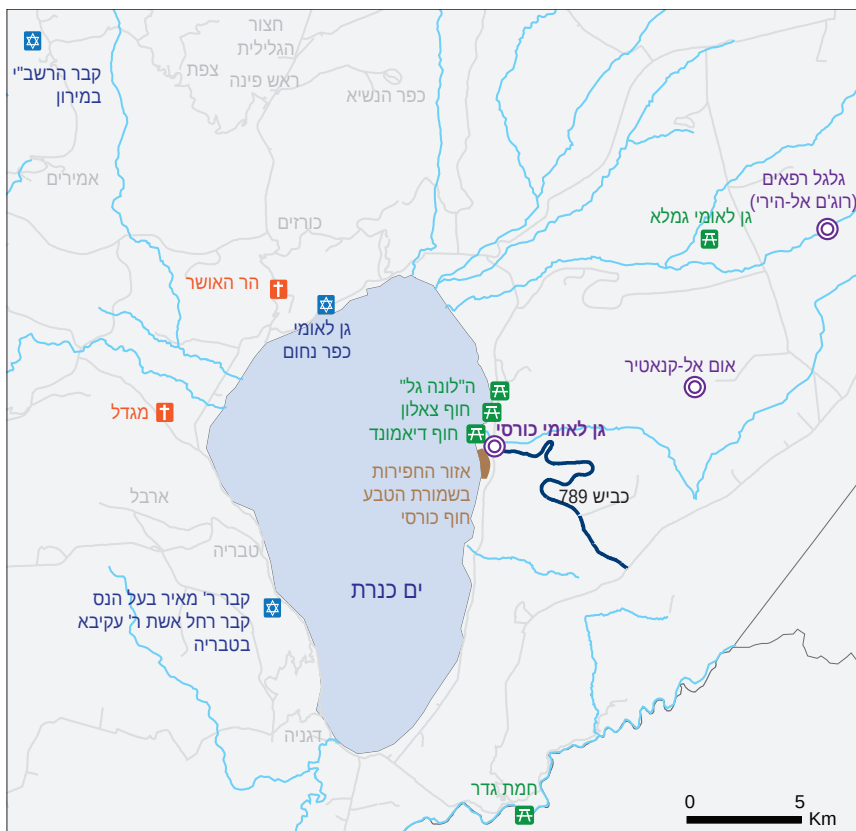
11 ראו למשל: ביקור הסבתא הקטנה. ישרא-בלוג, 25/8/2012. <http://israblog.nana10.co.il/blogread.asp?blog=17854&blogcode=13432848>

12 צ'אקרה היא אחד משבעת הצמתים החשובים של כח החיים הזורם בגוף, לפי המסורת הוודית.

13 ראו למשל: The Chakras of the Earth and Ley Lines, <http://foreverconscious.com/chakras-earth-ley-lines>.

שפעילים רוחניים מקומיים שילבו אותה במערך גאוגרפי וקוסמולוגי מקודש, בו היא זכתה למעמד כחלק מרשת אתרי עוצמה, כמו גם כבעלת ייחודיות בולטת.

כורסי הוצבה כמקושרת למערך אתרים רוחניים-אלטרנטיביים סמוכים (איור 6), ובראשם גלגל רפאים (רוג'ם אל-הירי) שבגולן, המכונה גם "סטונהג' הישראלי", שהפרשנות הרוחנית-אלטרנטיבית סביבו פורחת במיוחד ומדי יום פוקדים אותו פעילים רוחניים. קישור מעניין אחר נעשה לחוות התנינים והמעיינות החמים בשמורת חמת גדר בדרום-מזרח הכנרת. בעוד כורסי נתפסה כ"פורטל המים", חמת גדר יציגה לדעת פעילות רוחניות אחדות את "פורטל האדמה" ואת "צ'אקרת היסוד", שכן התנינים זוחלים קרוב לאדמה. דוגמה אחרת של קישור לרשת האתרים גולמה בארוע בו קבוצת פעילות רוחניות התיישבה על "הספסלים המכושפים" וקיבלה בחיזיון מסר לנסוע לגמלא, המצויה במרחק 30 דק' נסיעה צפון-מזרחה, כדי לפגוש נחש בעל מסר. בהגיען, סיפרו לעובד בגן הלאומי גמלא על החיזיון, והסבירו כי נחשים מחזיקים בידע עתיק ומשמעותי. העובד נדהם, שכן מוקדם יותר באותו היום הגיע לשער הגן נחש הדומה לתיאור מהחיזיון, דבר שלא התרחש מעולם לדבריו. צירוף מקרים זה הובן על-ידי קבוצת הפעילות כחיזוק לאמיתות החיזיון ולערוצים האנרגטיים המחברים בין נקודות העוצמה.

איור 6: מפת אזור כורסי על שפת ים כנרת

בתורת הריפוי הרוחני-אלטרנטיבי יש דו-כיוונית: האתרים זקוקים לריפוי מצד האדם, אולם ריפוי האתר מוביל להקרנת הריפוי בחזרה לאדם ולהפצתו לעולם כולו. כאמור, כורסי מתוארת לעתים קרובות כ"פורטל המים", שער רוחני לריפוי של אלמנט המים על פני כדור"א וגם בגופנו, כמו גם ריפוי של האלמנטים המסומלים במים – כגון רגשות, גמישות, נשיות ועוד. מאפיין זה שולב בטקסי השבת הקריסטלים למים שהוזכרו. בהמשך לרעיון הדדיות הריפוי, טקס ההשבה נתפס כאקט סמלי שגם מחבר את האדם מחדש אל הטבע, וגם מסייע לשיפור איכות המים שנפגעו עקב פעילות האדם, שיזינו בתמורה את האדם בבריאות.

לא לחינם מעורבת הכנרת בטקסי ריפוי אלמנט המים. הימה מסמלת בשיח הציבורי-ישראלי את הפגום והזקוק לתיקון בהקשר למחסור במים מתוקים בישראל. בשיח המקומי מצוה זו מסומלת בגובה הפוחת-והולך של פני הכנרת ובהתרוקנותה, בשל היותה מקור מי השתיה העיקרי של האוכלוסייה בישראל בעבר הקרוב. העיסוק באלמנט המים בולט גם בתאוריה הגאו-ביולוגית של ריצ'רד בן-ישי (2012: בפרט 48), לפיה השפעתם ה"אנרגטית" של זרמי המים התת-קרקעיים בכורסי היא קריטית. בן-ישי זיהה עצמו כממשיך דרכו של משה, שהשתמש במטוה כדי לזהות מים.¹⁴

בספרו מתאר בן-ישי, יליד 1943, כיצד מסלול חייו התפתח מהנדסת אלקטרוניקה למסלול רוחני, במסגרתו הבין את תפקידו כאחד מבין קבוצה של גאו-ביולוגים ש"קיבלו מסרים דומים" לשלו במטרה שיחדיו יתקנו את "רשת האנרגייה העוטפת את הפלנטה" (שם: 9). הוא מסביר כי גאו-ביולוגיה היא "תחום יישומי שנועד ליצור הרמוניה אנרגטית ביחס שבין האדם לסביבת מגוריו", ו"עוסקת בחקר השפעת האדמה על האדם ועל שאר יצורים חיים" (שם: 13). בהתאם – במשך שנים אחדות יצא למסע בו נקרא או הזדמן למפגשים ופעל כדי לאתר את נקודות העוצמה, לתפעלן, לתקנן, לקשרן ולטפל בבעיות "אנרגטיות" הקשורות במיקומים בעייתיים על פני האדמה. הוא "משוכנע שעבודתו היא מקור השלום על פני כדור הארץ".¹⁵ הוא מדד באמצעות מטוטלת קריסטל את מידת האנרגייה באתרים מקודשים שונים בעולם, על "סקאלת בוביס" (אורכי גל של ביו-פוטונים), ובישראל איתר שמונה-עשר מקומות "עתירי אנרגיה".¹⁶

ב-2004 זיהה בן-ישי בכורסי,¹⁷ לצד הספסלים, את דרגת האנרגייה הגבוהה ביותר מכל מקום אחר ברחבי העולם שבחן – 8,000,000 בוביס, לעומת 30,000–40,000 בוביס בבית ממוצע, וכ-2,400,000 בוביס במנזר נוטרה-דאם בפריז שהיה מהעוצמתיים ביותר שאיתר. עוצמתה הרוחנית של כורסי הוסברה על רקע מיקומה מעל זרמי נחל סמך התת-קרקעיים. במפות ששירטט בן-ישי, הוצגו "קו האנרגייה" והצטלבות הערוצים המחברים בין הנקודות העוצמתיות בכורסי – בית

14 כתבתו של אייל לוי 3/11/2012 מגרש השדים: ריצ'רד שולח אור לכוחות החושך, שיהיו רגועים. nrg מעריב: <http://www.nrg.co.il/online/54/ART2/412/728.html>. כיאה לרוח הרוחנית-הסינקרטיסטית, בן-ישי זוהה גם כממשיך של ישוע וצאצא של ישעיהו הנביא (אך דווקא לא קישר עצמו לשושלת דוד בן-ישי, שכן שם משפחתו מעוברת מ-בנישו, ראו: בן-ישי 2012: 80–81). המתקשר גמה/ז'אמה (Gééma) שביקר עימו בכורסי, זיהה אותו כגלגולו של אחת מחסידי ישוע, יוחנה.

15 ראו באתרו של ריצ'רד בן-ישי "גיאוביולוגיה" https://www.geobiology.co.il/he_IL.

16 ראו באתר: https://www.geobiology.co.il/he_IL/18-hauts-lieux-denergie-en-israel-pourquoi-et-comment.

17 ראו: https://www.geobiology.co.il/he_IL/kursi-decouvertes-extraordinaires וכן בן-ישי 2012: בעיקר 47–71, 69–54.

המרחץ, אזור הספסלים והבפטיסטריום שבכנסייה (איור 7). להבנתו, אנשים רוחניים וכנראה גם "ישו השתמש באתר זה כדי לטעון את עצמו ולרפא אנשים". גם בוני הכנסייה היו מודעים לקו האנרגייה המצוי מתחתיה, ותכננו את עמודיה בהתאם. בן-ישי מדד עוצמה גבוהה מאד בצד אגן הטבילה שבכנסייה, והוא מעלה את ההשערה שמקורה בכך "שהאגן הופעל בעבר על ידי תפילות ומזמורים, ובכך טען את המאמינים באנרגיה רבה". המים מהווים מכנה משותף לרכיבים באתר – בית המרחץ, הבפטיסטריום, הבארות, נחל סמך (התת-קרקעי), חוף הכנרת – וגם לחלק מהפרקטיקות שבן-ישי ממליץ עליהן למבקרים – כגון להניח בקבוק מים לחצי שעה על האדמה ולשתות, או ללכת לאורך הקו.¹⁸

תקשור שבוצע במקום גילה כי חמישה קריסטלים ממוקמים בכורסי ב"מימד החמישי", ויוצרים צלב שמרכזו הוא הקריסטל שתחת האבן¹⁹ שבסמוך ל"ספסלים המכושפים" (איור 7). כורסי תוארה כתחנת-ממסר הקשורה לתרבות העתיקה למוריה, המככבת במיתוסים של הרוחניות האלטרנטיבית. לדברי בן-ישי, "הלמורים אינם מזדקנים כאשר הם באים לנוח מעל הקריסטל המרכזי".

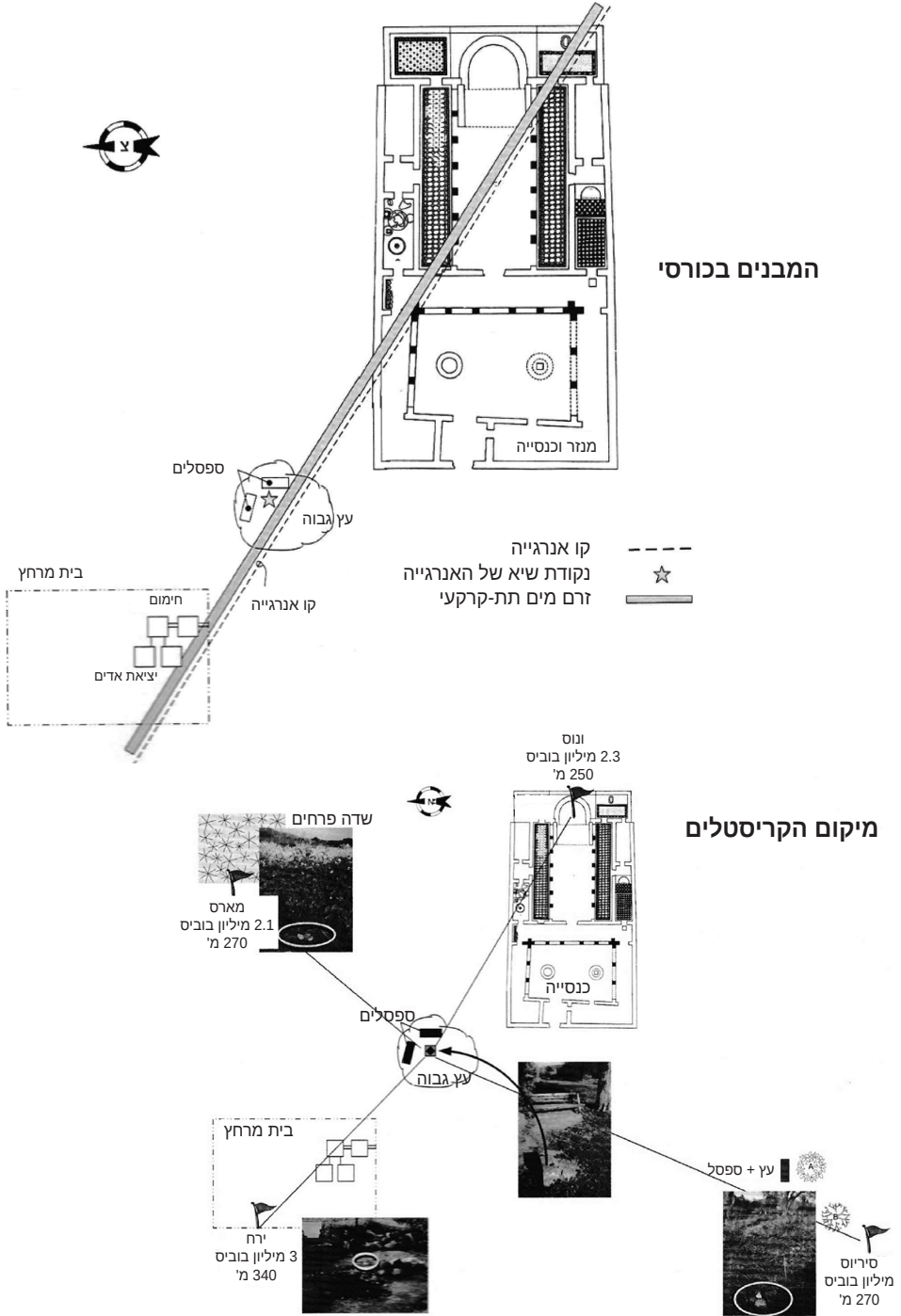
התאוריה של בן-ישי נתפסה בשיח הרוחני כמדעית ומבוססת אמפירית, ואנשים נעזרו בה כדי להסביר את טענותיהם בנוגע לכורסי וחוויותיהם הרוחניות במקום. הפצתה הנרחבת הסתייעה באמצעי המדיה החשים, ובפרט באתר האינטרנט העשיר של בן-ישי – אך גם בשני גורמים נוספים – כתבות בתקשורת ההמונים וערוצי הפצה של הגן הלאומי. במשרדי הרשות בגן נמכרה למבקרים תמורת סכום סמלי חוברת תלת-לשונית של בן-ישי המציגה את ערוץ האנרגייה במקום. הרשות מפרסמת באתרה גם את האגדות האורבניות אודות "הספסל המכושף" – מה שתורם לתפוצתה וגם ללגיטימציה שלה.

במהרה, נפוצו בתקשורת ההמונים ובשיח הרוחני-אלטרנטיבי תאוריות רוחניות נוספות אודות כורסי וסיפורי נפלאות על התנסויות שאימתו את תגליותיו. למשל, אינפורמנטים (מסרנים) אחדים סיפרו לנו, כי ז'ני צילדרמן, מורה רוחנית עיוורת מאסטוניה שביקרה עם תלמידיה הישראליים בכורסי פעמים אחדות, הקדימה את בן-ישי בשנים אחדות בזיהוי מיקום הצטלבות האנרגייה, וכי ריפאה את העץ הגווע הסמוך לספסל, שכעת התחזק, לעומת העץ האחר שלידו שלא קיבל טיפול ולכן נחלש.

בשיח הרוחני-אלטרנטיבי קשורה כורסי לפעילות המשותפת של ישוע ומרים המגדלית, כמורים רוחניים המלמדים אקטים טקסיים של מיניות מקודשת. בהתאם, באחת הפעילויות הרוחניות, כשהגיעה קבוצת נשים לאזור כורסי בלילה, כדי לבצע טקס ספונטני בהתאם למסרים שיתקבלו במקום – כוונו זוג מנהיגות בקבוצה לבצע אקט מיני לסבי מלא בתוך מעגל הפעילות. האקט בוצע בהתייחסות לאחת מנקודות העוצמה, על פי התאוריה הגאו-ביולוגית, והוסבר כמסייע ל"הטענה מחדש" של האתר באמצעות מעשה של אהבה כנה, הטעון ב"אנרגייה מינית". הבחירה באקט מיני-לסבי לצורך "הטענה" מבטאת את הקשר בין הטבע (ובפרט אלמנט המים) לבין נשיות מקודשת המסומלת על ידי מרים המגדלית.

18 ראו דבריו למשל בפרוספקט באתר הרשמי של כורסי: <https://www.parks.org.il/wp-content/uploads/2017/08/mareMakom-1.pdf>

19 בכל שיחותיי עם אינפורמנטים לא הצלחתי לברר את מהות האבן שבמקום או המועד שבו הוצבה שם.

איור 7: "ערוצי האנרגייה" בכורסי, אליבא דבן-ישי (2012: 52, 70)

בריאיון הסבירו השתיים, כי ישוע ומרים פעלו כשוויים למען מסר של אהבה וכבוד לשני המינים, ובפרט לנשיות הקרובה לטבע, ולימדו את קדושת המיניות; אלא שהנצרות הממסדית עיוותה מסר זה והציגה את ישוע כמתנזר ממין, את מרים כזונה, ואת האל כזכר בלבד. אימוץ השיח הרוחני-אלטרנטיבי הגלובלי מאפשר לנשים אלה ישראליות יהודיות לחוש בנוחות עם דמויות מהמסורת הנוצרית, תוך אימוץ עמדה ניאו-פגאנית הרווחת בתנועת האלה בארצות המערב הנוצריות (Fedele 2009: 246). בשונה מאי-הנוחות הרווחת בקרב ישראלים יהודים להזדהות עם מסורות נוצריות (Harani 2015), נוכחנו כי הפעילים הרוחניים אימצו בנינוחות רעיונות וסמלים נוספים שמקורם במסורת הנוצרית, בחלק מהחזיונות, הפעילויות הטקסיות והמיתולוגיות שלהם. תהליך המצאת המסורת שהולך ומתהווה לעינינו מלמד על ניכוס הדדי בין השיחים השונים בכורסי,²⁰ ובמקרה של השיח הרוחני-אלטרנטיבי מדובר בהתכה של מכלול התכנים הרב-תרבותיים יחדיו באופן יצירתי וסינקרטיסטי (Ruah-Midbar Shapiro and Sasson 2019).

3.ב. מרחבים פונקציונליים ובלתי פונקציונליים וניכוס רוחני

למרחבים פראיים ובלתי-מוסדרים יש קסם משלהם. טרנר (2005) תיאר את הערך החוויתי של עלייה-לרגל דווקא למקדש המרוחק גאוגרפית ממרכזי יישוב, ותרבותית ממסגרות חברתיות. הרוחניות האלטרנטיבית מעריצה פראיות בכלל, וגם בהקשר הגאוגרפי – מבטאת יראה כלפי טבע בלתי מתורבת, כגון מדבר. פסטיבלים רוחניים רבים נערכים בטבע, במרחב שאינו מוסדר ושמוארגן אד-הוק לצורך הארוע. פסטיבל ה"ריינבו" (Rainbow), שמתקיים כפסטיבל טבע הנווד בעולם בין אתרים טבעיים פראיים המרוחקים מיישוב, ומארגן על בסיס התנדבותי לחלוטין ונעדר מימד מסחרי (גודמן ותבורי 2010), התקיים ב-2009 במצוק שמעל כורסי (בסמוך לאתר הארכאולוגי אום אל-קנאטיר).

כורסי איננה נמצאת במרחב מיושב או מרכזי, וכמובן נעדרת ממפת הקדושה היהודית-ישראלית הקונבנציונלית, דבר המהווה לכאורה יתרון מזווית רוחנית-אלטרנטיבית. אבל כפי שיוצג בהמשך, לא המאפיינים האלה, אלא הפוכים להם, תורמים להתקדשותה של כורסי. כידוע, התפתחות אתר קדוש/רוחני נעזרת דווקא בפונקציונליות של המקום (הגם שהנגשת-יתר עשויה להיות לרועץ למבקשים פרטיות בפולחנם). גם במקרה של כורסי נעזר תהליך ההתקדשות בנגישות, בנוחות, במיסוד ובפתיחות של הנהלת האתר. ננתח עתה כיצד במקרה של כורסי הפונקציונליות איפשרה, תדלקה וכיוונה את שגשוג הפעילויות והתורות הרוחניות סביב האתר.

3.ב.1. המיקום – רשת אתרי-עוצמה בארץ הקודש

כאמור, כורסי לעתים קרובות אינה אלא ציון-דרך בתוך מסע רוחני-אלטרנטיבי למקומות עוצמה נוספים באזור, בדומה למיקומה בתוך מערך האתרים הצלייניים הנוצריים. כדברי אפרילן כהנא (שם בדוי), מנהיגה רוחנית מרכזית, שראינו:

יצאנו למסע של ריפוי האדמה, וכלל שהמשכנו במסעות המים, קווים אנרגטיים מסויימים הובילו לאותו מקום – לכנרת, ובראשה לכורסי. התחלנו להבין שבכנרת יש מפגש משמעותי לכל כדור

²⁰ הניכוס של הרוחניות האלטרנטיבית לאלמנטים מהמסורת הנוצרית ברור הרבה יותר, ועם זאת, כפי שנראה בהמשך – כל התיירים, ובהם גם הנוצרים, מאמצים את הפרקטיקה של מדיטציה על הספסל המכושף.

הארץ. הכנרת וים המלח יושבים על השבר הסורי-אפריקאי, החיבור הקרוב ביותר לגאיה, שבו יש ריכוז גדול של ישויות כוכביות.

הקירבה לחופי הכנרת הופכת את כורסי יעד נוח לפעילים רוחניים-אלטרנטיביים המטיילים בגליל. ברוח השבת-הקסם (re-enchantment) לחיי היום-יום האופיינית להם, הם עשויים להיכנס לאתר כחלק מטיול פנאי לכנרת או לשכיות חמדה אחרות באזור. עם זאת, כידוע, האתרים בגליל מרוחקים זה מזה יותר מאשר אתרים במרכז הארץ, והגישה אליהם מחייבת רכב פרטי. כשכורסי מועמדת להיכנס לתוך יום של מסע רוחני בין מקומות עוצמה בגליל, עליה להתמודד על מקומה עם שורת אתרים, כאשר "המתחרה" המרכזי שלה, גלגל רפאים (רוג'ם אל-הירי), מרוחק 45 דק' נסיעה ממנה. גם אתרים גליליים פוטנציאליים אחרים מרוחקים 30–60 דקות מכורסי. לכן, כורסי זכתה תכופות לביקור כאשר היא היתה האתר היחיד שאליו יועד המסע הרוחני, או כשהיתה אחת מתוך זוג אתרים.

הגודש במקומות קדושים בארץ-ישראל יוצר מבחינת הרוחניות-האלטרנטיבית המקומית הטרוטופיה (פוקו 2003) הממשמעת את המרחב והיוצרת אי-נוחות עבורה. הקונוטציות היהודי-נוצריות המיידיות של האתרים הקדושים המקומיים מקשות על עיצוב נרטיב אלטרנטיבי, על ביצוע טקסים שונים ואפילו על יצירת חוויית הריגוש הרוחנית עבור פעילים רוחניים-אלטרנטיביים. הפעילים תרים דווקא אחר אסוציאציות שונות מהנרטיב הדתי-ממסדי המקובל, במרחבים "פנויים" תרבותית (או מציגים פרשנות יצירתית התורמת ל"אקזוטיזציה של היהדות") (רוח-מדבר 2014: 522–525). לכן, על שאלתנו לכהנא, אם מיקומה של כורסי בארץ הקודש מעניק לה יתרון רוחני- "אנרגטי", נעננו שהשליטה היהודית-נוצרית במקומות הקדושים בארץ דווקא החניקה, את עוצמתם הרוחנית (Greenwood 2013); כהנא אף טענה כי בשל מוצאה הכהני, היא חשה שליחות ואחריות אישית לתיקון הנזק של בעלי השררה בממסד הדתי.

לכן, כשכהנא מדברת על ארץ ישראל היא משתמשת במונח החלופי "ציון", השאול מסרטי "מטריקס" ומתארים את המרחב בלב האדמה בו מתכוננים בני האדם למרד הגדול במערכת שכופה עליהם חוקים ואמונות שקריים כדי לדכאם ולהחלישם. ואכן, פעילות רוחנית-אלטרנטיבית בישראל עוסקת לעתים קרובות בניסיון לרפא את ההיסטוריה האלימה של ארץ הקודש, שיצר הממסד היהודי-נוצרי, הכוחני הפטריארכלי-מונותיאיסטי-טרנסצנדנטי-שמרני. הוק פלוסקי (שם בדוי) וכהנא הובילו מסע שכזה, שנועד ל"ריפוי התופה" (צורת נקבה של "תוף"), ובלשונן – הדהוד התדר של ליבת האדמה, בו צריכה האנושות להיזכר. הן פקדו מדי שבוע אתרי עוצמה בישראל, בהתאם למסרים ספונטניים שקיבלו לגבי מקום שבו יש צורך בריפוי, ותוך שימוש בכלי פולחן שונים (תוף, קריסטלים ועוד) ובגופן, יצרו טקסים אד-הוק כדי לרפא את האתרים הללו. לכורסי, כאתר נוצרי-יהודי-פגאני, היה מבחינתן חלק חשוב – אם כי לא בלעדי – במסע זה, של שחרור הכוחות הרוחניים בארץ הקודש ממלתעות הממסד היהודי-נוצרי.

3.ב.11. שירותי הגן הלאומי

כזכור, מאמר זה מתמקד בזיקות בין פונקציונליות מרחבית לבין תהליך ההתקדשות הרוחנית-אלטרנטיבית של האתר, או בתרומת הנגישות הפונקציונלית של המרחב לניכוס התאורטי והפולחני של כורסי בידי הרוחניות-האלטרנטיבית. לכן, היבט מרכזי של הדיון הוא מדיניות הרשות ושירותיה. הגן הלאומי מאפשר גישה לכורסי במחיר סמלי בלבד. בנוסף, בשונה מאתרים קדושים אחרים – אין

קוד לבוש או התנהגות פורמלי הנכפה בידי נציגי הממסד. הדבר מאפשר לפעילים הרוחניים להגיע ולפעול במקום, באותה מידה שהדבר מתאפשר לתיירים חילוניים ולצליינים נוצריים. יתר על כן, בראיונות עם פעילים רוחניים ניכרה החיבה שהללו רוחשים למנהל האתר, וניכר כי הם מקפידים לתאם עימו טלפונית את הגעתם ופעילותם במקום. המנהל מצידו, הפגין בפנינו פתיחות לפעילות הרוחנית-אלטרנטיבית, וניכר יחסו המכבד לאמונות ולפולחנים אלה, לצד דאגתו להימנע מחשיפת הצליינים הנוצרים השגרתיים אליהם. דאגה זו שומרת, מצד אחד, על הפרטיות וחופש הפעולה של הפעילות הרוחנית-אלטרנטיבית, ומצד אחר, על רגשות הנוצרים השמרנים.

מבחינה טכנית, הגן הלאומי משופע במרחבים נוחים להתכנסות ופעילות טקסית. בליבו מצוי מרחב גדול-יחסית של שרידי הכנסייה. הפסיפסים ושאר הרכיבים שהשתמרו היטב מעניקים הילה של קדושה והתרגשות רוחנית, והאפשרות לדרוך ולהתיישב עליהם ולהישען על העמודים והמבנים הנמוכים (כגון הבארות), יוצרת מרחב הנוח לקיום פעילות טקסית לקבוצות קטנות (עד כשלושים איש). באתרים דומים, בהם נעדרים היבטים תפקודיים אלה, נמנע תהליך התקדשות רוחנית, למשל כאשר מרחב התפילה שנחפר קטן מכדי להכיל טקס של קבוצה, או כאשר המרחב אסור לגישה של מבקרים, או כשהממצאים בו פחות מפוארים או השתמרותם לקויה.

השילוב הייחודי שמתקיים בכורסי מאפשר לפעילים רוחניים מה שלא מתאפשר במקומות אחרים. לדוגמה באחד מביקורינו במקום, בצהרי יום חול שמש, הגיעה קבוצה של כעשרים פעילים בהדרכת רונית (שם בדוי), מורה רוחנית, שפרשה במרחב הכנסייה בדים ועל גביהם הניחה קערות טיבטיות, דיג'רידו, שופר, קריסטלים ועוד, כהכנה לטקס תקשור, טיהור וריפוי מוסיקלי שבהמשך נערך שם בנוכחותנו. הביקור והטקס תואמו עם מנהל האתר, שדאג לנקוב בשעה בה הטקס יתקיים מבלי להפריע למבקרים הנוצרים במקום או להיות מופרע על ידם.

עם זאת, מסתבר שרוב המבקרים, שמגיעים בשעות שהאתר פתוח, מעדיפים לקיים את טקסיהם במרחב פחות מוגש ויותר אינטימי, כגון בשטחים הירוקים שממזרח לכנסייה או במרחב מוצל שהוקם על הגבעה בדרום האתר (ולא כפי שחשבו אנשי הרשות שיקרה, ראו: רשות הטבע והגנים 1993: 5). הפעילים הרוחניים-אלטרנטיביים מעדיפים בדרך כלל לקיים טקסים במרחב, שלצד "הספסלים המכושפים" שהוא מרחב שולי מבחינת המבקרים הנוצרים.

בביקורינו באתר יכולנו להיווכח כיצד משמשים המרחבים הירוקים את הפעילות הרוחנית והדתית. על הדשא מותר לדרוך וגם לשבת, ומוצבים במרחב ספסלי ישיבה שאליהם מובילים שבילים נוחים. רבים מוצאים פינות מוצלות המצויות במקום בשפע בזכות הצמחייה ששתלה וטיפחה הרשות. מרחבים ירוקים רחבי-ידיים אלה מאפשרים פרטיות לפעילויות דתיות ורוחניות, מרחב למנוחה לאחר הנסיעה וגם לשיחות פרטיות.

קיומו של מרחב נוח לקיום ארוחות משותפות במקום מאפשר לכורסי להוות יעד לביקור של שעות ארוכות. מרחב זה גם מפריד את פעילות החולין של הסעודה מהפעילויות הרוחניות המתקיימות באזורים אחרים. גם תאי שירותים רבים (ונקיים) מצויים במרחק-מה מהמרחבים בהם מתקיימת פעילות טקסית, מה שמשמר את אוירת הקדושה מצד אחד, ומספק נוחות למבקרים מצד אחר. כתוצאה, קל לאתר מרחב שקט בכורסי, שבו ניתן לקיים טקסים מבלי להיחשף למבקרים אחרים במקום, ומבלי שהללו יפריעו למהלך האינטימי של הטקס.

לסיכום, שירותי הרשות בכורסי משלבים נוחות, פרקטיות, פרטיות, יופי וגם רומנטיקה-אוריינטלית הודות לשרידים הארכאולוגיים, הדקלים ועצי הזית, נוף הכנרת והרי הגולן שברקע.

3.ב.iii. אתר הספסלים

מעניין להצביע על הפער בין התאוריה הרוחנית המקורית, שזיהתה את שיא הקדושה בסלע שלפני הספסלים, לבין המיתוס הרווח, המתייחס לספסלים עצמם. בפניותי לארכאולוגים ולפקידי הרשות באתר ובמטה, הסתבר שאיש אינו יודע מהו אותו סלע שליד הספסלים: האם זהו שריד ארכאולוגי? האם נחשף במקומו או גולגל לשם, ומתי? בתחילה חשבתי שלא אוכל להתקדם במחקרי מבלי שאעמוד על המידע המדויק, אולם לאחר שנואשתי מלברר את מהות הסלע – עמדתי על סודו. הלוא היא הנותנת – הנגישות התרבותית-סמלית של הסלע עבור הרוחניות-האלטרנטיבית נובעת דווקא מהוואקום שאופף אותו, שמהווה קרקע פוריה לשגשוג התאוריות הרוחניות אודותיו.

ועדיין, הקדושה זוהתה לרוב לא עם הסלע, אלא דווקא עם הספסלים. אולי אין זה מקרה שפירוש המילה "כורסי" בארמית (וערבית) היא כיסא. דווקא הספסלים, שהם ביטוי של ההסדרה הממוסדת של המקום ולא סמל לעתיקות-יומין, ממתגים את האתר, כמגלמים את שיאה של האיכות השלווה המיוחסת ל"אנרגייה" של כורסי. מדוע זכו אלה בכותר? האזור הפרוזאי שמרוחק מהמתחם הדתי-קדוש – דהיינו מהכנסייה, לכיוון המתחם החילוני – פינת האוכל ומשרדי הרשות, הוא זה שמועלה-על-נס בשיח הרוחני-אלטרנטיבי. מוצע לראות את אזור הספסלים כמרחב "לימינלי" (בהשאלת המונח מטרנר 2005), בהיותו מרחב מעבר בין הדתי-הממוסד לחילוני-הממוסד. הבחירה לקדש את הספסלים משקפת באופן מובהק את הבחירה הרוחנית-אלטרנטיבית לפעול מחוץ לנרטיב הממוסד, מחוץ לממסד הדתי ומחוץ לממסד החילוני, אבל תוך "הידברות" עם שניהם, הישענות על המשאבים שהם מציעים. כתוצאה מהרצון לחמוק מהממוסד, מהדתי ומהחילוני²¹ – הרוחניות-האלטרנטיבית נכונה לזהות את הקדושה דווקא באלמנט אורבני-מודרני שיעודו נוחות הפרט.

כזכור, המדידות של בן-ישי היוו כנראה את הבסיס למיתוסים האורבניים על הספסלים, אבל גם רשות הטבע והגנים תרמה להפצתם. באתר-האינטרנט של הפארק נכתב כי "הספסל המכושף [...] התפרסם בסגולותיו האנרגטיות המשרות רוגע מיוחד על המבקרים"²². גם בתקשורת ההמונים נפוצים סיפורי ניסים על ריפוי עקרות או כאב, וכן על ההשראה והריכוז שמעניקה מדיטציה על הספסל. האגדה חיה, אם כן, הרבה מעבר למעגלים המובהקים של פעילים רוחניים-אלטרנטיביים.

ואכן, המבקרים במקום אינם מוותרים על ישיבה מדיטיבית על הספסלים, והרצינות בה מוצג הנושא גם בידי פקידי הרשות מזמינה את הציבור הרחב להתמסר להתנסות זו. היינו עדים לניסיונות של מבקרים לזהות איפה האנרגייה מורגשת יותר – על ספסל א' או ב'; או דווקא בסמוך לאבן שממוקמת ביניהם – ובהתלבטות שלהם אם להחליף ביניהם מידע בנושא, או להסתמך דווקא על החוויה האישית. סטודנטים בקורס למדריכי טיולים שפגשנו במקום ניצלו הפסקה שניתנה להם כדי

21 עוד על החמקנות מהחילוני ומהדתי, תוך "הידברות" עם השניים במסגרת מרחב "עמום" שבין-לבין, ראו - Ruah Midbar Shapiro 2018.

22 אתר רשות הטבע והגנים, גן לאומי כורסי

לבחון אם יחושו באנגרייה המיוחדת. אפילו הצליינים הנוצרים מתנסים במדיטציה על הספסלים כדי לחוש את ה"אנגרייה" המיוחדת, בעקבות סיפורי מדריכהם היהודים-ישראלים.

כפי שראינו, האופי הניסיוני (אקספרימנטלי) והיעדר הידע המדויק, או השייך למקור המידע, מאפיינים את התאוריות והפעילות הרוחנית סביב הספסלים, והם שתומכים בהתרחבותן. תובנה זו תעוגן בתוך המודל שנציע בפרק הבא.

4. פונקציונליות והקשרים תרבותיים בתהליך ההתקדשות הרוחנית של כורסי

4.א. מודל תהליך ההתקדשות: בין נגישות תרבותית-סמלית להנגשה פיזית-טכנית

הדיון באלמנטים פונקציונליים שתורמים לתהליך התקדשות האתר עשוי להתמקד בכמה היבטים. ראשית, קיומם והיעדרם של אלמנטים אלה. שנית, הבחנה בין פונקציות טכניות-גאוגרפיות-פיזיות לתנאים תרבותיים-סימבוליים. כפי שראינו, אלמנטים מסויימים בכורסי מנוכסים בידי הצליינים, בעוד אלמנטים מסויימים אחרים אינם משולבים בתהליך ההתקדשות. ניכרה שונות בבחירת האלמנטים בידי הנוצרים, על עדותיהם השונות, והרוחניים-אלטרנטיביים. בהתאם, מוצע מודל לניתוח כל רכיב ואלמנט באתר על פני שני צירים:

4.א.1. ציר ההנגשה הפיזית-טכנית

ציר זה בוחן היבטים של פונקציונליות טכנית – האם האתר נגיש בנוחות או שהגישה אליו מוגבלת או מכבידה? הניתוח לוקח בחשבון מחיר, מרחק, טופוגרפיה, מגבלות לבוש ועוד.

בקצה החיובי של הציר נמנים בכורסי אלמנטים נגישים, כגון מרחב הכנסייה, הספסלים והשטחים הירוקים והמוצלים. בקצה השלילי שלו נמנים אלמנטים שאינם נגישים, כגון החפירות שלצד החוף ובהן המזח ובית הכנסת. בתווך מצויים אלמנטים שהנגישות אליהם מוגבלת, כגון בית המרחץ שניתן לראות את שרידיו מעבר לגדר שמונעת כניסה אליו, או הקפלה שמעל המערה, המחייבת מאמץ רב של טיפוס בלמעלה משלושים מדרגות תלולות (כ-26 ס"מ האחת) וצרות (רוחב של כמטר) אל מערה קטנה בצלע ההר. חוף הים שלצד כורסי נמצא בין הקצה השלילי לבין התווך, שכן אמנם החוף שממערב לכורסי אינו נגיש וחלקו "תפוס" בידי אטרקציות ספורט ותיירות, אבל ניתן להגיע לחוף הים באמצעות נסיעה ברכב ותשלום נוסף. החופים מצפון מונגשים, אבל האווירה התיירותית-חילונית בהם צורמת לטקס רוחני; בנסיעה ארוכה ועקשנית יותר, ניתן למצוא חופים המתאימים לפעילות טקסית יותר אינטימית.

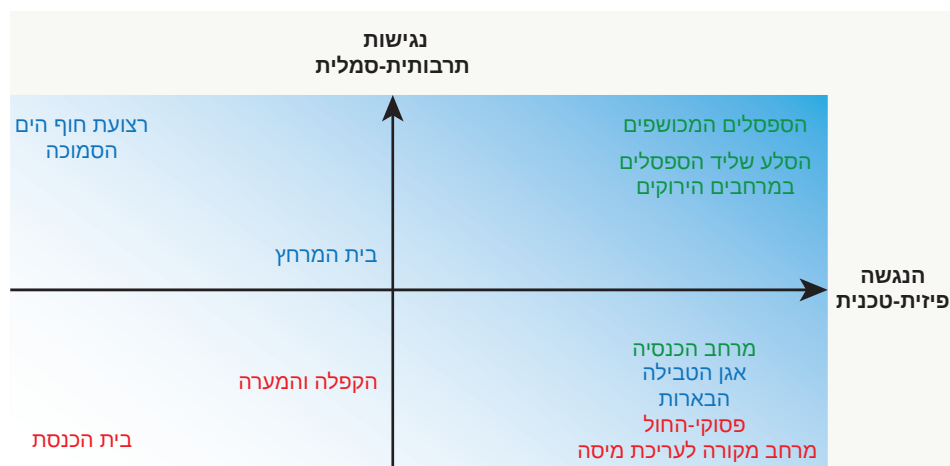
ניתוח זה מבהיר כי הפעילים הרוחניים-האלטרנטיביים בחרו באלמנטים הנגישים בלבד. רוב הפעילות הטקסית-אלטרנטיבית במקום נערכת במרחב שלצד הספסלים, במרחב הכנסייה או באזור הירוק שממזרח לה. באחד המקרים שולבה פעילות טקסית בכורסי עם פעילות טקסית בחוף הכנרת, בדומה לשילובה עם מקומות עוצמה אחרים המצריכים נסיעה, כגון גמלא. האתרים הבלתי נגישים לא רק שלא שולבו בפרקטיקה הרוחנית-אלטרנטיבית, הם גם אינם נוטלים חלק בדמיון התאולוגי שנוצר סביב האתר הקדוש – לבית הכנסת ולמערה אין תפקיד כלשהו במיפוי הערוצים האנרגטיים הפועלים במקום או במיתולוגיות אודות הפעילות הלמוריאנית והקריסטלים שבמימדים האחרים.

4.א.11. ציר הנגישות התרבותית-סמלית

ציר זה בוחן את האלמנטים באתר מנקודת המבט של הקונוטציה התרבותית, שכן אלמנטים שמזוהים עם המסורת היהודי-נוצרית המקובלת לא יהיו נוחים לאימוץ בידי הרוחניות-האלטרנטיבית, אלא אם יעברו תהליך אינטנסיבי של פרשנות-מחדש. אלמנטים שאינם "תפוסים" בידי תרבות אחרת, מהווים מרחב סמלי "פנוי" להענקת משמעות. אף שבתולדות הדתות מוכרת התופעה של "קדושה סופחת קדושה", בה קידוש מקומות נעשה במרחבים שהיו מקודשים לדתות קודמות שפעלו במקום, הרי שברוחניות האלטרנטיבית כיום יש דווקא הימנעות ממקומות המזוהים עם המסורות הדתיות היהודי-נוצריות, בשל הביקורת הרווחת כלפי הממסדים הדתיים המערביים.

בקצה השלילי של הציר נמנים, אם כן, אלמנטים "תפוסים" כגון הקפלה שבמערה, המרחב המוצל למיסה שהציבה רשות הטבע והגנים, או אטרקציית פסוקי-החול – כל אלה מזוהים מאד עם מסורת פרטיקולרית נוצרית, ולא אומצו על ידי הפעילים הרוחניים. גם בית הכנסת שנמצא בחפירה מזוהה עם המסורת היהודית-רבנית ולא שולב בתאוריות הרוחניות. חוף הים הסמוך "תפוס" בחלקו בקונוטציות חילוניות. בקצה החיובי של הציר נמנים המרחבים הירוקים הפתוחים, הספסלים והסלע שלידם, שאינם מהווים סמל דתי-מסורתי ופנויים לניכוס תרבותי.

הפונקציונליות בתהליך התקדשות האתר מתוארת באיור 8, המציג את הנקודות באתר על פני שני צירים; ניתן לראות כי ככל שהנגישות הפיזית-טכנית והפניות התרבותית-סמלית גוברות, כך גובר האימוץ של אותן נקודות בידי הרוחניות (רבע ימני עליון). המודל מסביר את העדיפות לה זכו הספסלים בתהליך ההתקדשות הרוחנית של כורסי, ומיקומם באיור ממחיש זאת – רמות הנגישות וההנגשה שלהם הן הגבוהות ביותר מבין האלמנטים באתר. הנקודות שנוכסו בידי השיח הרוחני מסומנות ב-ירוק, ואלה שנזנחו, באדום. הכחול מייצג נקודות ששולבו באופן מועט, וכולן קשורות לגורם המים (שיידון להלן). כולן אף מצויות על פני האלכסון המשקף טווח ביניים של רמות הנגשה-

איור 8: מודל הפונקציונליות בתהליך התקדשות האתר

נגישות (כלומר ממוצע של רמת נגישות/הנגשה – או נגישות גבוהה והנגשה נמוכה, או להיפך, או נגישות והנגשה בינוניות).

בעוד ציר הנגישות הוא נתון תרבותי, הנובע מהקשרים היסטוריים ומנורמות חברתיות, ציר ההנגשה הוא נתון פיזי התלוי בפרטי הניהול הטכניים-ממסדיים. לכן, בציר ההנגשה תלויים הפעילים הרוחניים ברשויות השולטות באתר, בעוד שבציר הנגישות הם חופשיים לפעול בדרך של פרשנות יצירתית, כמובן תוך כפיפות לקונטציות הרווחות.

אפשר להיווכח גם בקשר ההדוק בין הצירים. למשל, המערה שהנוצרים מקפידים לעלות אליה הפכה "כבושה" תרבותית, מכיוון שבמרחב הקטן קשה להתעלם מהקונטציה הנוצרית. כלומר – התנאים הטכניים-פיזיים משליכים על עוצמת הקונטציה התרבותית. לעומת זאת, מרחב הכנסייה הגדול, שהיה עשוי להיתפס כמרחב נוצרי-לעילא (רשות הטבע והגנים 1993: 5), הופך בחסות הרשות נייטרלי יותר. בהיעדר חסות ממסדית נוצרית ובשל הצורך של העדות הנוצריות השונות בפרטיות במסגרת הפולחנית, מרחב זה כמעט אינו משמש לטקסים נוצריים, מה שמחליש את הקונטציה התרבותית-נוצרית שלו. למשל, נוצרים המעוניינים בטקס אינטימי של גירוש שדים, בו אפשר יהיה להחצין רגשות, מעדיפים מרחבים אחרים.²³

כזכור, אתרים ארכאולוגיים אינם נוטים להיעשות אתר פולחני של הזרמים המרכזיים בדתות הממוסדות, אולם דווקא מפאת היותם "פנויים" מבחינת הקונטציה התרבותית הם מהווים קרקע פוריה לפעילות רוחנית-אלטרנטיבית. יתר על כן, העובדה שמרחב הכנסייה אינו מועדף לקיום טקסים, למרות נגישותו הפיזית, מלמדת על ההשפעה ההפוכה של הפונקציונליות: הנגשת יתר עלולה לחבל בפעילות דתית/רוחנית המצריכה אינטימיות. תובנה זו משתלבת בטענת טרנר (2005) לקידוש אתרים המרוחקים מעין הציביליזציה. הפעילים הרוחניים-האלטרנטיביים אכן מעוניינים בפרטיות בטקסים הבלתי-שגרתיים שלהם, ותכופות מתאמים את ביקוריהם עם מנהל האתר, כדי לוודא שיזכו לפרטיות; לעתים הוא אף דואג לפתוח עבורם את האתר בשעות לא שגרתיות). בדומה, פעילים רוחניים המעוניינים לערוך טקס במרחב הכנסייה הנגיש לכל, נדרשים לתאם זאת כדי לא להפריע בנוכחותם למבקרים אחרים. מסתבר אם כן, שנגישות מוגבלת תורמת לצורך הדתי/רוחני בפרטיות, כשם שהגבלת נגישות תורמת לכיבוד הפרטיקולריות הדתית ולהימנעות מתחושת ניכוס תרבותי.

היבט מרכזי שלא הונגש היטב, אף שסביר היה לצפות לאימוצו בידי הרוחניות-האלטרנטיבית, הוא **אלמנט המים**. מעיינות המרפא באזור משכו עוד בעת העתיקה פעילות נרחבת של רוחניות ומרפא (Dvorjetski 2007), מצד פגאנים וכנראה גם מצד ישוע (Freyne 2007: 158–159). הרוחניות-האלטרנטיבית חידשה את סמליות המים בכורסי, בעוד שהנוצרים מזהים אותה דווקא עם הסמליות של נס החזירים (ולכן נפוצים בה טקסי גירוש שדים). אלמנטים בכורסי הקשורים במים נושאים פוטנציאל להשתלב בתהליך ההתקדשות הרוחנית-אלטרנטיבית, אולם הללו לא פותחו בידי הרשויות ולא אומצו בידי הפעילים: הבארות ואגן הטבילה שבמתחם הכנסייה אינם פעילים

23 אגב, הצליינים שמעדיפים לערוך טקסים במרחב הפתוח שממזרח לכנסייה אינם מודעים לקבר האחים הענק מהתקופה הפרסית שתחתיו, שכן מידע זה אינו מונגש בשלט או עלון. כתוצאה, המרחב נתפס "פנוי" מבחינה תרבותית-סמלית.

וריקים ממים; גם בית המרחץ יבש ולא נגיש. הם לא שולבו בטקסים הרוחניים-אלטרנטיביים, וזכו לפיתוח מועט בפן התאורטי-רוחני. כזכור, רצועת החוף אינה מונגשת לבאי האתר המוסדר, ושילובה בצליינות רוחנית-אלטרנטיבית לכורסי, יחסית נדיר. אלמנטים אלה מהווים קרקע פוריה לפיתוח פוטנציאלי נוסף בתהליך ההתקדשות האלטרנטיבית של האתר.

4.ב. אחרית דבר

תרומתם של גורמים פונקציונליים בהתפתחות מקומות קדושים (Wight 2013) ידועה על דרך השלילה והחיוב. עם השתלטות האסלאם על ארץ הקודש, הסכינה הנצרות ליצור מערך חלופי של אתרים קדושים ברחבי אירופה, שתרומתו היתה מכרעת בפיתוח התעבורתי-כלכלי-פוליטי של היבשת. גם לצד האתרים המקודשים באסלאם התפתח שוק תוסס, שאנו עדים לו גם היום בתרבות היהודית הצפון-אפריקאית בארועי העלייה לקברות צדיקים. כמו כן, הביטחון והיציבות האזוריים בשנים האחרונות הביאו יותר צליינים נוצריים להגיע לארץ ישראל (Harani 2015: 3). המקרה של כורסי ממחיש את ההשפעה המכרעת של גורמים פונקציונליים, ובמיוחד ההסדרה הממלכתית ביחס לאתר.

באופן היתולי אפשר להדגיש את העובדה, שהכביש לכורסי נסלל עוד בטרם נחפר האתר. האתר נתגלה, למעשה, רק מסיבה פרואית-פונקציונלית: הכנת הקרקע לסלילת כביש שחשפה שרידים ארכאולוגיים. הדברים התגלגלו כך שכורסי "נגאלה משמונה" (כלשון רשות הטבע והגנים 1993: 6) והונגשה בידי מדינת ישראל, באמצעות גוף העוסק בשימור ערכי טבע ותרבות ומעוניין להנגיש אתרים לתיירות פנים וחוף (צוק 2004), ולא בידי גוף דתי. מדיניות הרשות איפשרה את ניכוס האתר בידי הרוחניות-האלטרנטיבית, ותמכה בטיפוח אגדה אורבנית שמתחרה במיתוג כורסי כאתר נס החזירים. שוויון-הנפש של הרשויות הממלכתיות-חילוניות הוביל למתן הזדמנות שווה לשני הנרטיבים – הנוצרי והאלטרנטיבי – ב"חלונות הראווה" של כורסי. כתוצאה מאווירה ליברלית זו, מעיזים הפעילים הרוחניים-אלטרנטיביים לשלב בתוך המיתולוגיה שלהם גם את המסורת הנוצרית, תוך פירושה מחדש. הפעילים הרוחניים האלטרנטיביים, שנהנים מהחסד שעושה איתה הנהלת האתר, תופסים את הממסד במקרה הזה כאדיב במיוחד. לכן, העמדות האנטי-ממסדיות האופייניות לרוחניות האלטרנטיבית אינן נשמעות כאן – לא כלפי רשות הטבע והגנים ואף לא כלפי הממסד הדתי הנוצרי.

כזכור, כפיפות רשות הטבע והגנים למשרד התיירות (ולא למשרד לשירותי-דת) היוותה גורם מכריע בכיוון ההתפתחות של האתר. לרשות ופקידיה, ישראלים יהודים חילונים ברובם, עשוי להיות עניין (אולי בלתי-מודע) לפתח קהל יעד ישראלי, בנוסף לצליינות הנוצרית מחו"ל. אולי זו גם הסיבה, שבשונה מאוריאנס שהכתיר את המקום כ"אתר נס החזירים", בגן הלאומי המונח "חזירים" ודימוים החזותי אינם בולטים, כנראה משום שהם מהווים סמל שלילי בציבוריות הישראלית-יהודית. ואכן, לאחר פרק קצר בשנות ה-1990, בהם כונה האתר "כנסיית נס החזירים", הוחלף השם ל"הגן הלאומי כורסי".

כפי שמסתבר "שושביני" ההתקדשות (בילו 2005) האלטרנטיבית של כורסי, אינם רק הפעילים הרוחניים-אלטרנטיביים, אלא גם סוכני הממסד. השיח המחקרי-ציבורי עוסק יותר ויותר במחויבות של הרשויות להגן על האתרים הארכאולוגיים ולשמרם בשל ערכם התיירותי. לאחרונה, נוספה

לדיון ההכרה בנוגע להתחשבות הממסד בקהלים ומגזרים שהמקום קרוב אליהם או לליבם על ידי מתן פומבי לפרשנות (למשל: Walker & Carr 2013, במיוחד פרק 4; Rountree 2006). בכורסי, ניכרת, כפי שראינו, התעוררות אינטנסיבית של מודעות זו מצד רשות הטבע והגנים, המעידה על רגישות לצורכי קבוצת מיעוט של מבקרים. הקהל האלטרנטיבי הזה אף מספק לרשויות הישראליות אופציה נרטיבית שונה מזו הנוצרית, אופציה שעשויה למשוך יותר ישראלים, ויותר תיירות שאינה צליינית-נוצרית. הרשות מציגה את "הספסל המכושף" כאחד ממוקדי העניין באתר, ומספרת עליו ועל התאוריה הרוחנית שסביבו. גם מנהל האתר מהווה אמרגן של קדושה אלטרנטיבית זו, הן בסיפוריו והן באופן בו הוא מטפל בבקשות אישיות של קבוצות ויחידים רוחניים-אלטרנטיביים.

מעבר לפוטנציאל ההתקדשות של אתרים ככל שהנגשתם גוברת, יש לשירותי ההנגשה גם השפעה על הדמיון התאולוגי והפעילות הטקסית והפולחנית. השירותים ה(כמעט)חינמיים והתשתית הפונקציונלית בכורסי תרמו הן לדמוקרטיזציה הרוחנית שלו (מעבר לצליינות הנוצרית), והן לפופולריות הגוברת שלו. בנוסף, האלמנטים המונגשים באתר – ובפרט אלה בעלי הנגישות הסמלית – יצרו את הקרקע לתאוריות, מיתוסים ופולחן במקום. הספסל הוא הדוגמה המובהקת לכך.

מאז העת העתיקה היוותה כורסי מרחב לפולחן פגאני, שהתרחש תוך זיקה לפעילות במעיינות המרפא הגליליים העתיקים. למרות זאת, פעלו במקום בית כנסת וגם מנזר וכנסייה, שאף השתמשו בבית המרחץ. בימינו חזר ונוכס האתר בידי שתי קבוצות: הנאו-קטקומנים, שרואים עצמם כמחדשי דרכם של פגאנים שהכינו עצמם לטבילה והתנצרות,²⁴ והרוחניים-אלטרנטיביים, ובפרט נאו-פגאנים, המרבים להדגיש את ייחוד האתר כ"פורטל המים" וסגולותיו המרפאות. עבור האחרונים, ובהשפעתם עבור כלל מבקרי האתר, הספסלים מהווים אתר משותף להתנסות רוחנית.

"הספסלים המכושפים" מגלמים את הערכים האופייניים לרוחניות-האלטרנטיבית – תוצר מלאכותי-מודרני, שהוצב בתוך גן טבעי-היסטורי-דתי, במטרה לשרת את נוחותם הפיזית של המבקרים. מיתוס זה משיב את הקסם לרגע המנוחה האורבני, למרחב הביניים הדתי-חילוני, שמתבסס בין מרחב הכנסייה לבין משרדי הרשות ופינת האוכל.

תודות

תודתי נתונה למכללה האקדמית צפת, שתמכה בביצוע המחקר ובהכנת פרסום זה. כמו כן, הערכתי נתונה לפקידי רשות הטבע והגנים, ובפרט למר ניסים מזיג, מנהל הגן הלאומי כורסי, על סיועם ושיתוף נדיב במידע ששימש למחקר זה. תודה מיוחדת שמורה לעדי ששון על סיוע באיסוף חלק מן הנתונים, במסגרת מחקרנו המשותף (Ruah-Midbar Shapiro and Sasson 2019).

²⁴ מעניין לציין בהקשר זה, כי באתר החפירות המערבי התגלה מבנה עגול בקוטר 5 מטרים, כנראה מגדל שבתקופה הביזנטית שימש כבאר משאלות. בבאר התגלו כמאתיים מטבעות (ורק אחד מהם פגאני), ולאחרונה מחדשים הנוצרים את מנהג הנחת הקמעות (למשל של מרים הבתולה) בבאה. על המידע הזה מובעת תודה לד"ר חיים כהן.

מקורות

- בילו, י' 2005. שושיבי הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- בן-ישי, ר' 2012. הדלת לסירוס. (שכתוב: ורדית פברן), תל אביב: סעה.
- בה, ד' 2007. לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל. ירושלים: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ויד בן צבי.
- ברקאי, ג' וא' שילר (עורכים). 1999. הכנת וסביבתה במסורת הנוצרית. ירושלים: אריאל.
- גודמן, י' וע' תבורי. 2010. בין טיפוח העצמי, סולידריות קהילתית ומחיקת האומה: קריאה פרגמטית של כינוסי עידן חדש בישראל. סוציולוגיה ישראלית יב(1), 29–56.
- גונן, ר' (עורכת). 1998. אל קברי צדיקים: עליות לקברים והילולות בישראל. מוזיאון ישראל, ירושלים.
- טרנר, ו' 2005. עליות לרגל כתהליכים חברתיים. (מאנגלית: דפנה עמית), בתוך: ל' אורה וא' ריינר (עורכים), עלייה לרגל, 19–64, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה ויד יצחק בן צבי.
- ינאי, ז' 2006. בשביל הארץ. עלון באתר רשות הטבע והגנים, עמ' 18.
<https://www.parks.org.il/wp-content/uploads/2017/08/mareMakom-1.pdf>
- כהן, ח' ומ' ארצי. 2017. כורסי, חוף כורסי – 2015. חדשות ארכיאולוגיות, 129
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25247
- נון, מ' 2011. הכנת – מונוגרפיה של ימה. קיבוץ עין-גב: אריאל.
- פוקו, מ' 2003. הטרוטופיה. (מצרפתית, ואחרית-דבר: אריאלה אזולאי). תל-אביב: רסלינג.
- פלדמן, ג' 2017. לכתוב את הקונפליקט בנוצרית – סיורי צליינים בעקבות ישוע הישראלי ובעקבות ישוע הפלסטיני. בתוך: ק' שלזינגר, ג' אלגזי ו' אזרחי (עורכים), ישראל/פלסטין: מחקרים בעקבות מסעו המדעי של ברוך קימרלינג, 336–367, ירושלים: מאגנס.
- פרידהיים, ע' 2006. בית המרחץ הציבורי הרומי בארץ-ישראל – דילמות מחקריות בשאלת הגדרתו כמוסד מקודש. קתדרה, 119, 173–180.
- צוק, צ' (עורך). 2004. ניצנים ראשונים לראשיתה של רשות הגנים הלאומיים. רשות הטבע והגנים.
- צפיריס, ו' 1978. כורסי – האתר והחפירות. דפים למורי דרך, מאי/יוני, 9–18.
- קסט, ל' 1999. חזקת העדות הנוצריות במקומות הקדושים. בתוך: ר' דגני (עורך), כנסיות, עדות ומסדרים נוצריים בישראל (אריאל 137–138), 217–231, ירושלים.
- רוח-מדבה, מ' 2006. תרבות העידן החדש בישראל – מבוא מתודולוגי ו"הרשת הרעיונית". עבודת דוקטור, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

רוח-מדבר, מ' 2007. 'בחזרה לגן העדן' במחשבת העידן החדש – דימויים של עבר אידיאלי בתולדות עם ישראל. בתוך: ע' תבורי (עורך), *רוקדים בשדה קוצים: העידן החדש בישראל*, 28–59, הקיבוץ המאוחד: תל אביב.

רוח-מדבר, מ' 2014. מתקשרת, הילרית ושמאן נפגשים אצל הרב: מפת הדרכים של היהדות (יו)ת הישראלית (ו) ת בעידן החדש. בתוך: י' ידגה, ג' כ"ץ ושי' רצבי (עורכים), *מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל* (מסדרת נושא 7 של עיונים בתקומת ישראל), 498–528, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, שדה-בוקר.

ריינר, א' 1996. בין יהושע לישוע: מסיפור מקראי למיתוס מקומי. *ציון*, סא(ג), 281–317.

רשות הטבע והגנים. 1993. *הגן הלאומי כורסי – פרוגרמה ראשונית*. (מסמך פנימי), בית יהושע.

Albanese, C. L. 2002. *Reconsidering Nature Religion*. Bloomsbury Publishing.

Bowman, G. 2016. Grounds for Sharing – Occasions for Conflict. In: R. Bryant (ed.), *Post-Ottoman Coexistence: Sharing Space in the Shadow of Conflict*, Vol. 16, Ch. 10, 258–275 Berghahn Books.

Dubisch, J. 2016. The Seduction of the Past in New Age Pilgrimage. In: M. A. Di Giovine, and D. Picard (eds.), *The Seductions of Pilgrimage: Sacred Journeys Afar and Astray in the Western Religious Tradition*, ch. 5, 145–167, Routledge.

Dvorjetski, E. 2007. *Leisure, Pleasure and Healing: Spa Culture and Medicine in Ancient Eastern Mediterranean*. Brill.

Fedele, A. 2009. From Christian religion to feminist spirituality: Mary Magdalene pilgrimages to La Sainte-Baume, France. *Culture and Religion*, 10(3), 243–261.

Feraro, S., and J. R. Lewis (eds.). 2016. *Contemporary Alternative Spiritualities in Israel*. Springer.

Freyne, S. 2007. Galilee as Laboratory: Experiments for New Testament Historians and Theologians. *New Testament Studies*, 53(2), 147–164.

Greenwood, S. 2013. Feminist Witchcraft: A Transformatory Politics. In: N. Charles and F. Hughes-Freeland (eds.), *Practicing Feminism: Identity, Difference, Power*, chapter 5, London: Routledge.

Hanegraaff, W. J. 1998. *New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought*. Suny Press.

Harani, Y. 2015. Jewish Tour Guide, Christian Group: Interreligious Encounter without Pretext. In: R. Kronish (ed.), *Coexistence & Reconciliation in Israel: Voices for Interreligious Dialogue*, 3–16, Mahwah, New Jersey: Paulist Press.

Harvey, G. 2007. Inventing Paganisms: Making nature. In: R. J. Lewis, and O. Hammer (eds.), *The Invention of Sacred Tradition*, 277–290, Cambridge University Press.

Ivakhiv, A. 2003. Nature and self in New Age Pilgrimage. *Culture and Religion* 4(1), 93–118.

Norman, A. 2011. *Spiritual tourism: Travel and Religious Practice in Western Society*. Bloomsbury Publishing.

Ruah-Midbar, M., and A. Klin Oron. 2010. Jew Age: Jewish Praxis in Israeli New Age Discourse. *Journal of Alternative Spiritualities and New Age Studies*, 5, 33–63.

Ruah-Midbar Shapiro, M. 2018. 'It's a Game Everybody's Already Playing' – Versions of the 'Creating-Our-Reality' Motif in the Discourse of Alternative Spiritualities. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 17(51), 115–133.

Ruah-Midbar Shapiro, M., and A. Sasson. 2019, Forthcoming. 'The Most Powerful Portal in Zion' – Kursi: The Spiritual Site that Became an Intersection of Ley-lines and Multicultural Discourses. *Pomegranate – The International Journal of Pagan Studies*.

Pike, S. M. 2004. *New Age and Neopagan Religions in America*. Columbia University Press.

Rountree, K. 2006. Performing the Divine: Neo-Pagan Pilgrimages and Embodiment at Sacred Sites. *Body & Society*, 12(4), 95–115.

Twelftree, G. H. 1993. *Jesus the Exorcist: A Contribution to the Study of the Historical Jesus*. Tübingen: Tübingen: J. C. B. Mohr.

Walker, C. & N. Carr (eds.). 2013. *Tourism and Archaeology: Sustainable Meeting Grounds*. California: Left Coast Press.

Wight, A. C. 2013. Identifying Best Practice in National Tourism Organisations: Lessons for the United Kingdom. *Journal of Vacation Marketing*, 19(2), 133–148.

Tzaferis, V. 2014. New Archaeological Finds from Kursi-Gergesa. *'Atiqot*, 79, 175–197.